

Analysis of the concept of ethics in the family from the perspective of Sajjad (AS)

Seyyed Reza Tabatabainia¹ | Dawood Ranjbaran² | Maryam Shahverdi³ | Mohammadreza Yousefi⁴ | Mohammad Mahdi Saforaei Parisi⁵

DOR: 20.1001.1.26454955.1402.18.65.10.0

Abstract

Achieving a religion-oriented lifestyle depends on complying with moral requirements. One of the main sources of statistics on the principles of ethics in the family is religious sources. This research was carried out with the aim of conceptualizing ethics in the family from the perspective of Imam Sajjad (peace be upon him) in the book of Sajjadiyeh. In terms of the purpose, the present research is applied and with a qualitative approach and content analysis method, which was done by arm-centered coding. In the stage of open coding, fifty-four prayers of the book of Sajjadiyeh with the theme of ethics in the family and life of the Holy Prophet were examined in a library method, and the result of open and central coding reached (118) codes and (12) sub-categories and (4) categories. It was the main one based on which the model of ethics in the family was conceptualized. The findings of the research were organized into four main categories including: moral approaches of uncles in the family, special ethical approach in spousal relationships, interaction of parents with children and special ethical approaches of children's interaction with parents. General moral principles in the family include four components: "loving behavior", "forgiveness", "cooperation and joint efforts" and "mutual respect". The moral approaches of couples' relationships were conceptualized based on the central component of "tolerance and compatibility". Parents are ordered to observe the "results of upbringing", "preservation and care", and "supervision" in relation to their children, and the components of children's moral approaches in relation to parents include; And goodness, "support", "obedience", and "care". The findings of this research can be used in the educational and educational policies of cultural-educational institutions such as family, education, university and media.

Keywords: Ethic, family, Sahifah Sajadieh, Spousal relationships, parent-child interaction.

1. PhD student, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Qom, Iran.
2. Corresponding author: Associate Professor, Department of Islamic Culture and Civilization, Faculty of Islamic Art, University of Arts, Tehran, Iran. ranjbaran@art.ac.ir
3. Master's degree, Department of Psychology, Al-Zahra University, Tehran, Iran
4. Assistant Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, Islamic Azad University, Qom, Iran.
5. Associate Professor, Department of Educational Psychology, Faculty of Psychology, Al-Mustafa Al-Alamiya Community, Qom, Iran.

Cite this Paper: Tabatabainia' R; Ranjbaran' D, Shahverdi'M, Yousefi'M & Saforaei Parisi' M. Analysis of the concept of ethics in the family from the perspective of Sajjad, The Women and Families Cultural-Educational, 65(4), 11-44.

Publisher: Imam Hussein University

 Authors

This article is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0).

۶۵

سال هجدهم
زمستان ۱۴۰۲

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۴
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۲۸
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹
تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۱۹
صص: ۴۴-۱۱شابا چاپ: ۹۶۵۵-۲۶۴۵
الکترونیکی: ۵۲۶۹-۲۶۴۵

فصلنامه علمی فرهنگی تربیتی زنان و خانواده

تحلیل مفهوم اخلاق در خانواده از منظر امام سجاد(علیه السلام) با تاکید

بر صحیفه سجادیه

سیدرضا طباطبایی نیا^۱ | داود رنجبران^۲ | مریم شاهرودی^۳ | محمدرضا یوسفی^۴ | محمدمهدی صفوراایی پاریزی^۵

چکیده

دستیابی به سبک زندگی دین‌محور، درگرو رعایت بایسته‌های اخلاقی است. یکی از منابع اصلی احصاء اصول اخلاق در خانواده منابع دینی است. این پژوهش با هدف مفهوم‌شناسی اخلاق در خانواده از منظر امام سجاد(علیه السلام) در صحیفه سجادیه انجام شد. از نظر هدف، پژوهش حاضر کاربردی است و با رویکرد کیفی و روش تحلیل محتوا که به طریقه کدگذاری بازو محوری صورت پذیرفت. در مرحله کدگذاری باز، پنجاه و چهار دعای کتاب صحیفه سجادیه با مضمون اخلاق در خانواده و سیره آن حضرت به روش کتابخانه‌ای مورد بررسی قرار گرفت و که ماحصل کدگذاری باز و محوری رسیدن به (۱۱۸) کد اولیه و (۱۲) مقوله فرعی و (۴) مقوله اصلی بود که بر اساس آن مدل اخلاق در خانواده مفهوم‌بندی شد. یافته‌های پژوهش در چهار مقوله محوری شامل: رهیافت‌های اخلاقی عمومی در خانواده، رهیافت اخلاقی ویژه در روابط همسری، تعامل والدین با فرزندان و رهیافت‌های اخلاقی ویژه تعامل فرزندان با والدین سازمان یافت. اصول اخلاقی عمومی در خانواده شامل چهار مولفه؛ «رفتار محبت‌آمیز»، «عفو و گذشت»، «همکاری و تشریک مساعی» و «احترام متقابل» است. رهیافت‌های اخلاقی ویژه روابط زوجین بر اساس مؤلفه محوری «مدارا و سازگاری» مفهوم‌بندی شد. والدین در ارتباط با فرزندان خود به رعایت «بایسته‌های تربیت»، «حفظ و مراقبت» و «نظارت» امر شده و مؤلفه‌های رهیافت‌های اخلاقی فرزندان در ارتباط با والدین شامل؛ «احسان و نیکی»، «حمایت»، «اطاعت» و «مراقبت» می‌شود. یافته‌های این پژوهش می‌تواند در جهت سیاست‌گذاری آموزشی و تربیتی نهادهای فرهنگی - تربیتی همچون، خانواده، آموزش و پرورش، دانشگاه و رسانه‌ها مورد استفاده قرارگیرد.

کلید واژه‌ها: اخلاق، خانواده، سبک زندگی، امام سجاد(علیه السلام)، صحیفه سجادیه.

۱. دانشجوی دکتری، گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.
۲. نویسنده مسئول: دانشیار، گروه فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشکده هنر اسلامی، دانشگاه هنر، تهران، ایران.
۳. کارشناسی ارشد، گروه روانشناسی، دانشگاه الزهراء(س)، تهران، ایران.
۴. استادیار، گروه زبان و ادبیات عرب، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران.
۵. دانشیار، گروه روانشناسی تربیتی، دانشکده روانشناسی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.
۶. معنای عام از تربیت مدنظر است که هم فعالیت‌های تعلیمی (آموزش) و هم فعالیت‌های غیرتعلیمی را شامل می‌شود.

استناد: طباطبایی نیا، سیدرضا؛ رنجبران، داود؛ شاهرودی، مریم؛ یوسفی، محمدرضا؛ صفوراایی پاریزی، محمدمهدی.

تحلیل مفهوم اخلاق در خانواده از منظر امام سجاد(ع)؛ فرهنگی - تربیتی زنان و خانواده، ۶۵(۴)، ۴۴-۱۱.

DOR: 20.1001.1.26454955.1402.18.65.10.0

© نویسنندگان

ناشر: دانشگاه جامع امام حسین (ع)

این مقاله تحت لیسانس آفرینندگی مردمی (Creative Commons License- CC BY) در دسترس شما قرار گرفته است.

مقدمه و بیان مسئله

مطابق مؤلفه های استخراج شده از قرآن و روایات؛ «خانواده بنایی است که با پیمان زندگی مشترک یک زن و مرد مسلمان بنا نهاده می شود و بر اساس آن غالباً زن و مرد با فرزندان و گاهی فرزند همسر، پدر و مادر بزرگ در مسکنی واحد و در فضایی همراه با آرامش و محبت، تحت مدیریت و تامین معیشت مرد زندگی می کنند؛ زوجین نسبت به نیازهای هم به ویژه نیاز جنسی مسئول و برای سایرین نقش محافظتی و پرورشی دارند (سراقی و صفورائی پاریزی، ۱۳۹۸). در خانواده منسجم، موقعیت هایی که به یک مسئله یا مشکل منجر می شود با مشارکت افراد و تا حدی با روش های منطقی حل می شود (سانتوس^۱ و همکاران، ۲۰۱۷).

در ازدواج ابعاد مختلف جسمی، عاطفی، اجتماعی و ذهنی پوشش داده می شود و رابطه زیستی، اقتصادی، عاطفی و روانی - اجتماعی بین زن و شوهر برقرار می گردد (گروور و هلیول^۲، ۲۰۱۹). پژوهشگران حوزه خانواده چون گاتمن^۳ (۲۰۱۴) معتقدند که ازدواج موفق به میزان زیادی تحت تأثیر تعاملات زوجین قرار دارد و علاوه بر خود متمایز سازی، هیجانانگیز و کیفیت پروژ آنها در کیفیت ازدواج و زندگی زوجین تأثیر گذار است (بلوچ، هاس و لونسون^۴، ۲۰۱۴). اساساً ازدواج موفق، همراه با حمایت، صمیمیت، امنیت، آرامش و رشد همراه است (شکری^۵ و همکاران، ۲۰۲۲).

یکی از عوامل سلامت، استحکام و قوام خانواده رعایت اصول اخلاقیات است. کفویت در اخلاق، منش و رفتارهای فردی و خانوادگی همواره مورد تأکید اسلام است (افروز، ۱۳۸۴) رعایت اخلاقیات موجب تحقق جامعه ای سالم و متعالی؛ تداوم نسلی کارآمد؛ تامین نیازهای اساسی و حیاتی بشر؛ تربیت اجتماعی نسلی سالم و پویا؛ حفظ و حراست از ایمان و مرزهای اعتقادی جامعه و رشد و بالندگی اجتماع می گردد. حسن معاشرت در زندگی زناشویی همان چیزی است که مطابق با قانون خلقت و موافق طبع سالم هر زن و شوهر است. زن و شوهر طبق قانون آفرینش، عاشق و طالب یکدیگر آفریده شده اند. پس خودشان نیز بایستی در استحکام این عشق فطری بکوشند و از محبت و تکریم به یکدیگر که شالوده ای اصلی این استحکام بخشی است، غافل

1. Santos, S
2. Grover, S & Helliwell, J
3. Gottman, J
4. Bloch, L., Haase, C.M., 7 Levenson, R-W
5. Shokri, M

نباشند. عاشق، تمام مظاهر خیر و زیبایی، مجد و شرف و جمال را در معشوق خود فرض می‌کند، او را از خود بزرگ‌تر و شریف‌تر می‌داند (حسن صدر، ۱۳۹۶: ۱۵۰).

بخشی از چالش‌های جهان معاصر، مثل زندگی ماشینی، مصرف‌گرایی، فردگرایی، فمینیسم، تورم، بحران‌های شدید اقتصادی، تبعیض‌های اجتماعی، انفجار جمعیت، کاهش ارزش‌های مذهبی و اخلاقی، بی‌بندوباری‌های جنسی و گسترش اعتیاد، بر نهاد خانواده تأثیر گذاشته و آن را متزلزل و دچار بحران کرده است. تعارضات زناشویی و طلاق تهدیدهایی جدی در حوزه خانواده می‌باشد. در شش ماهه اول سال ۱۴۰۱، ۹۴ هزار و ۲۸۸ مورد طلاق در سطح کشور ثبت شده است که تهران در این میان رکورددار طلاق در سطح کشور می‌باشد. کارشناسان یکی از علل طلاق را کم‌رنگ شدن مسائل اعتقادی و اخلاقی در زندگی می‌دانند (www.farsnews.ir). از پیامدهای تلخ طلاق، تأثیرات منفی آن بر سلامت بدن، افسردگی و بهره‌وری پایین در کار است (عارفی و محسن زاده، ۱۳۹۵).

رعایت اخلاقیات را می‌توان به موتور محرکه خانواده سالم تشبیه کرد. اخلاق «صفات نفسانی راسخ و پایداری است که موجب می‌شود، افعالی متناسب با آن صفات به سهولت و بدون نیاز به تامل و تفکر از آدمی صادر شود» (ابن مسکویه، ۱۳۸۳: ش ۵۱). خواجه نصیرالدین طوسی، اخلاق را علمی می‌داند که صفات نفسانی خوب و بد، اعمال و رفتار اختیاری متناسب با آنها را معرفی می‌کند و شیوه تحصیل صفات نفسانی خوب و انجام اعمال پسندیده و دوری از صفات نفسانی بد و اعمال ناپسند را نشان می‌دهد (طوسی، ۱۳۶۸: ۴۸).^۱ در مقابل، برخی از اخلاق پژوهان غربی، علم اخلاق را مربوط به رفتار آدمی دانسته‌اند، نه به صفات و ملکات و سجایای انسانی‌اش. فولکیه می‌گوید: «علم اخلاق، مجموعه قوانین رفتار است که انسان باعمل به آن می‌تواند به هدفش نایل آید» (بدوی، ۱۹۷۶: ۱۰).

شناخت و درک صحیح اصول اخلاقی در روابط بین زوجین و عمل به آن دانسته‌ها، محبت خانوادگی را تقویت کرده و نظم و انسجام خانوادگی را استوار می‌سازد؛ ضمن اجلال و رشد روحی انسان، استحکام مناسبات بینا فردی، خانوادگی و اجتماعی را نیز ارتقاء می‌بخشد. به عقیده گاتمن^۲ (۱۹۹۹) کیفیت تعامل و ارتباط و عشق‌ورزیدن بین زن و شوهرها پیش‌بینی مهمی

۱. همچنین در تعریف اخلاق آمده است: صفات و ویژگی‌های پایدار در نفس است که، موجب می‌شود کارهایی متناسب با آن صفات، به طور خودجوش و بدون نیاز به تفکر و تامل، از انسان صادر شود (فیض کاشانی، بی تا: ۹۵).

2. Gottman.

برای کاهش آشفتگی زناشویی و طلاق است (زارعی محمود آبادی و زارعی، ۲۰۱۸). رفتار توام با محبت، مانع افسردگی روانی و عاطفی است و امید به زندگی را بالا خواهد برد. پژوهش‌های کیپلر^۱ (۲۰۱۵) نیز نشان می‌دهد، افرادی که رضایتمندی زناشویی بالایی دارند، طول عمر بیشتری دارند.

یکی از منابع بی‌نظیر اسلامی که از معتبرترین مرجع‌های علمی و آموزشی دینی، به‌ویژه در بین شیعیان است، صحیفه سجادیه امام سجاد (علیه السلام) می‌باشد. این کتاب، در قالب نیایش و با زبان دعا، عالی‌ترین مضامین اخلاقی و مدل‌های رفتاری با دیگران بویژه اعضای خانواده را از زبان چهارمین امام معصوم (علیه السلام) به تصویر کشیده است.

امام سجاد (علیه السلام) در مقام عمل، به همسر و فرزندان و والدین خود توجه ویژه‌ای داشت. جنبه‌ها عملی اخلاق در خانواده، در سیره عملی زندگانی ایشان کاملاً مشهود است. بنا به نقل معروف، مادر امام سجاد (علیه السلام) در سن کودکی حضرت از دنیا رفته است و ایشان توسط دایه (پرستار) بزرگ شده بود (ترابی، ۱۳۸۸: ۱۷). اما امام (علیه السلام) آن پرستار را مادر خطاب می‌کرده و برای او حق مادری قائل بود. به امام سجاد (علیه السلام) عرض شد ای پسر پیغمبر، شما که از همه مردم نیکوکارتر و از همه بیشتر صله رحم می‌کنید چرا با مادر خود هم خوراک نمی‌شوید؟ فرمود: خوش ندارم که مبادا پیش دستی کنم به غذایی که مادرم چشم بر او داشته است^۲ (ابن بابویه، ۱۳۶۲: ج ۲، ۵۱۸).

پژوهشگران مسلمان، کتبی‌یادی با موضوع علم اخلاق نوشته‌اند؛ مانند: اخلاق ناصری، تهذیب الاخلاق، مکارم الاخلاق، محجه البیضاء، جامع السعادات، معراج السعاده، که این آثار متناسب با فرهنگ اسلامی و سبک زندگی دینی تالیف شده‌اند و به مقوله اخلاق بصورت عام پرداخته‌اند. پهلوان، (۱۳۸۴) در مقاله «مبانی اخلاقی در صحیفه سجادیه»، پس از بیان نکاتی در مورد صحیفه، توحید را به عنوان مبنای اخلاق در صحیفه معرفی کرده، و ۷ راه تعالی معنوی: قرآن، ماه رمضان، توبی و تبری، شفاعت، توسل، شهود اعمال، صلوات بر محمد و آل محمد؛ را توضیح داده است.

مقدم (۱۳۹۱) در مقاله «خانواده آرمانی در اندیشه امام سجاد (علیه السلام)»، ویژگی‌های خانواده آرمانی از منظر امام سجاد (علیه السلام) در سه محور ازدواج، ساختار خانواده و کارکردهای آن

1. Kepler, A

۲. لَقَدْ كَانَ عَلَيْهِ السَّلَامُ يَأْتِي أَنْ يُؤَاكِلَ أُمَّهُ فَقِيلَ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ أَنْتَ أَبَرُ النَّاسِ وَأَوْصَلُهُمْ لِلرَّحِمِ فَكَيْفَ لَا تُؤَاكِلُ أُمَّكَ فَقَالَ إِنَّي أُرْكَرُهُ أَنْ تَسْبِقَ يَدِي إِلَى مَا سَبَقَتْ عَيْنُهَا إِلَيْهِ.

برشمرده و می‌نویسد: امام سجاده (علیه‌السلام)، سنت ازدواج را مقدس دانسته و برانتخاب آگاهانه همسر و همسان همسری تأکید دارد. همچنین برخی از ویژگی‌های ساختاری خانواده شامل سرپرستی مرد، آگاهی و پذیرش نقش‌های اعضای خانواده؛ ارضای نیازهای عاطفی همسر و نقش عاطفی زن و شوهر نسبت به هم است. تقویت ایمان، فرزندآوری، حصر روابط جنسی در چارچوب زناشویی و تقویت روحیه غیرت‌ورزی نیز موجب تحقق خانواده آرمانی است.

هادیان‌رسانی و بصام (۱۳۹۵) در پژوهش «تجلی قرآنی بایسته‌های اخلاق اجتماعی در صحیفه سجاده»، ضمن بررسی خاستگاه قرآنی بایسته‌های اخلاق اجتماعی در صحیفه سجاده؛ انواع اثرپذیری کلام امام (علیه‌السلام) از قرآن را به دو مدل تأثیر آشکار (مستقیم) و تأثیرپذیری پنهان (غیرمستقیم) تقسیم و بررسی نموده است. تأثیرپذیری آشکار (مستقیم) نیز به سه شکل تصریح، اقتباس (تضمین) و تلمیح (اشاره) بحث شده است.

ایزدی و مهدوی‌منش (۱۳۹۱) در مقاله «پی‌جویی خانواده و کارکردهای تربیتی آن در آموزه‌های امام سجاده (علیه‌السلام)»، جایگاه و کارکردهای خانواده نزد امام (علیه‌السلام) را از اجتماع بالاتر دانسته و بر مهرورزی، عینیت‌بخشی به آموزه‌ها، ایجاد ارتباط مستمر با خدا، به‌عنوان روش‌های کاربردی در انحراف‌زدایی و فضیلت‌افزایی تأکید دارند.

همچنین پژوهش در دیگر منابع نشان می‌دهد که؛ ارزش‌ها و معیارهای اخلاقی برجسته و قوی باعث تمایل اشخاص به رفتارهایی مانند کمک‌رسانی، مشارکت و همکاری فرانشی می‌شود. شواهد تحقیقی گزارش محققانی مثل شین (۱۹۸۴م)، تیچی (۱۹۸۳م)، دیل و کندی (۱۹۸۲م) و پیترس و واترمن (۱۹۸۲م) این نتایج را تایید می‌کند. در پژوهشی که پادایلا-والکر و میموت-ایلسون (۲۰۲۰م) انجام دادند، برچگونگی اهمیت اعضای خانواده در اجتماع‌سازی جنبه‌های رشد اخلاقی (مانند احساسات، شناخت‌ها، رفتارها) تأکید داشته‌اند.

بررسی پژوهش‌های انجام‌شده در موضوع اخلاق خانواده در صحیفه سجاده که از نیازهای اساسی جوامع بشری است، نشان می‌دهد، به صورت مستقل و کامل پژوهشی در این زمینه

1. Schein, E.H
2. Tichy, N.M
3. Deal, T.E., & Kennedy, A.A.
4. Peters, T.J., Waterman, R.H.
5. Padilla- Walker, L.M., & Memmott-Elison, M.K.

انجام نشده است. لذا این پژوهش در صدد است، ضمن پرداختن به این مهم به نیاز مبرم جامعه به مبانی کاربردی اخلاق خانواده از منظر آموزه‌های اسلامی خصوصاً امام سجاد (علیه السلام) که به عنوان انسان کامل و الگوی بشریت مطرح است پاسخی شایسته دهد. لذا تازگی موضوع پژوهش و کمبود پژوهش‌های مرتبط، نظام‌مندی و دسته‌بندی و تحلیل معارف موجود در خصوص اخلاق خانواده از منظر صحیفه سجادیه، از ویژگی‌های بارز این پژوهش است. نظر امام سجاد (علیه السلام) در ارتباط با اخلاق خانواده در صحیفه سجادیه و سیره آن حضرت چیست؟.

روش‌شناسی پژوهش

رویکرد این پژوهش، کیفی و روش آن توصیفی - تحلیلی است. داده‌های این پژوهش به شیوه کتابخانه‌ای و با استفاده از فیش برداری جمع‌آوری شد. تحلیل داده‌ها نیز با استفاده از تحلیل محتوا انجام شد. به این ترتیب که یادداشت‌ها و اسناد به داده‌های متنی تبدیل شده و سپس تحلیل محتوی کیفی انجام شد. این روش به دنبال استنتاج منظم و عینی ویژگی‌های خاص یک متن است. به طور کلی در این پژوهش تحلیل محتوای کیفی در سه گام آمادگی (مشخص کردن مسئله پژوهش، مشخص کردن سؤالات و اهداف، تعریف و تدوین متغیرها)؛ سازماندهی (نمونه‌گیری و انتخاب مقیاس‌های تحلیل، کدگذاری و مقوله‌بندی) به طور کلی فرایند کدگذاری در تحلیل محتوای کیفی بسته به مسئله یا اهداف پژوهش به صورت قیاسی یا استقرایی انجام شد. در این پژوهش روش کدگذاری استقرایی (کدگذاری باز) به کار رفت. در این روش پژوهشگر به جای اینکه شروع به گردآوری داده‌ها با اتکا به فرضیاتی که از دل یک نظریه بیرون آمده نماید، نقطه شروع کارش بر اساس سؤال و هدف پژوهش است. بنابراین پژوهشگر در داده‌ها کاملاً غرق شده تا به یک درک یا بصیرت جدیدی دست پیدا کند.

یافته‌ها

پس از جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل داده‌ها با خواندن مکرر متن برای غوطه‌ور شدن در آنها و یافتن یک درک کلی آغاز شد. تحلیل داده‌ها بر مبنای نظریه داده بنیاد انجام شد.

در سال‌های اخیر گرایش به انجام پژوهش‌های کیفی به‌ویژه پژوهش‌های منتشر شده مبتنی بر تئوری داده بنیاد روبه فزونی است (اسدی فرد و همکاران ۱۳۹۶). نظریه داده بنیاد، نوعی روش‌شناسی عمومی برای تدوین تئوری‌هاست (نوروزی و همکاران ۱۳۹۳). نظریه داده بنیاد ابتدا در سال ۱۹۶۷ توسط گلاسر و استراوس ابداع شده و در کتاب مشهور آنها تحت عنوان کشف نظریه داده بنیاد منتشر گردید. به عبارتی می‌توان گفت روش داده بنیاد یکی از روش‌های پژوهش کیفی است که هدف اصلی آن بیان فرایندهای اجتماعی و پرورش تئوری است (استراوت و کارپنتر ۲۰۱۱). نظریه داده بنیاد عبارت است از کشف و استخراج نظریه از داده‌هایی که به طور منظم در فرایند تحقیق اجتماعی به دست آمده‌اند (استراوس ۱۹۹۴).

رویکرد و مراحل نظریه داده بنیاد

تمایز نظریه‌پردازی داده‌بنیاد را تحت عناوین نظام‌مند، نوظهور و ساختگی مطرح کرده‌اند که در این مقاله به تناسب هدف پژوهش، از رویکرد نوظهور بهره گرفته‌ایم که نسبت به سایر رویکردها توصیفی‌تر است (گلاسر و استراوس، ۱۹۶۷). در هر حال نوعی نظام‌یافتگی در رهیافت منتخب به نظریه‌پردازی داده‌بنیاد بر لزوم استفاده از حرکت از جز به کل و تحلیل داده‌ها تأکید می‌کند (استراوس و کریبن، ۱۹۹۴) که به‌طور خلاصه به شرح زیر هستند:

- کدگذاری باز: نامگذاری مفاهیمی که بیانگر رویدادهای قطعی و دیگر نمونه‌های پدیده‌ها هستند.

- کدگذاری محوری: رویه‌هایی که از طریق آنها داده‌ها در فرآیندی مستمر با هم مقایسه می‌شوند تا پیوند بعد از کدگذاری باز بین مغول‌ها مشخص شود.

- کدگذاری انتخابی: فرایند انتخاب مقوله محوری، پیوند نظام‌مند آن با دیگر مقوله‌ها ارزش‌گذاری روابط آنها و درج مقوله‌هایی که نیاز به تایید و توسعه بیشتری دارند.

در این پژوهش برای کدگذاری باز بر روی داده‌ها، ابتدا داده‌های اصلی از منابع مورد نظر جمع‌آوری شد.

سپس متون کلمه به کلمه خوانده شده تا کدها استخراج گردد. در این فرایند به طور پیوسته از استخراج کدها تا نامگذاری آنها تداوم یافت. پس از آن، کدها بر اساس تفاوت‌ها یا شباهت‌هایشان به داخل طبقات دسته‌بندی شدند و در پایان به ازای هر مفهوم، شواهدی از متن نقل قول شد و در انتها گزارش (تحلیل و استنباط نتایج و گزارش) انجام شد (مومنی‌راد، علی‌آبادی، فردانش و مزینی، ۱۳۹۲). همچنین، واحد تحلیل پژوهش شامل فرازها و دعاهای ۵۴ گانه صحیفه سجادیه امام سجاد (علیه السلام) بود. در این رابطه بیش از ده منبع دسته اول روایی و حدیثی شیعی در رابطه با تفسیرها و شرح‌های صحیفه سجادیه و مباحث پیرامون موضوع پژوهش مورد بررسی گرفت. ما حاصل کدگذاری باز و محوری، رسیدن به (۱۱۸) کداولیه و (۱۲) مقوله فرعی و (۴) مقوله اصلی بود که بر اساس آن مدل اخلاق در خانواده مفهوم‌بندی شد. در زیر نمونه‌ای از مفهوم‌سازی داده‌های حاصل از پژوهش در غالب کدگذاری باز آمده است.

محبت

اصل محبت و مهربانی در بیش از ۱۴ دعای صحیفه سجادیه به کار رفته است. دعای ۱ فراز ۴، دعای ۲ فراز ۱۱، دعای ۱۴ فراز ۸، دعای ۱۷ فراز ۱۰، دعای ۲۰ فراز ۷ و ۹ و ۱۰، دعای ۲۱ فراز ۱۱، دعای ۲۶ فراز ۲ و ۳، دعای ۱۵ فراز ۳، دعای ۳۰ فراز ۴، دعای ۳۲ فراز ۶، دعای ۳۶ فراز ۴، دعای ۴۴ فراز ۱۰، دعای ۴۶ فراز ۱۳، دعای ۴۷ فراز ۶۷ و ۱۲۷.

عفو و گذشت

همچنین این اصل مهم، مورد تأکید صحیفه سجادیه است. این ادعیه عبارت‌اند از: دعای ۱۴ فراز ۱۴، دعای ۱۶ فراز ۷ و ۱۸، دعای ۲۰ فراز ۹ و ۱۰ و ۱۶، دعای ۲۴ فراز ۸ و ۹، دعای ۲۶ فراز ۳، دعای ۳۸ فراز ۱ و ۲، دعای ۳۹ فراز ۲ و ۳، دعای ۴۴ فراز ۱۰، دعای ۳۰ فراز ۲.

مدارا و سازگاری

امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۰ فراز ۷ و ۹ و ۱۰، بر اصل سازگاری و مدارا با دیگران تأکید دارد.

همکاری

همکاری با دیگران از مسائلی است که امام سجاد(علیه السلام) همواره به آن تذکر داده است. ایشان در دعای ۲۰ فراز ۱۰، دعای ۲۱ فراز ۱۳ و دعای ۴۵ فراز ۵۲ بر همکاری تأکید دارند

احترام

اصل عزت و احترام در بیش از ۱۱ دعای صحیفه به کار رفته است. این ادعیه عبارت‌اند از: دعای ۵ فراز ۸ و ۱۳، دعای ۱۷ فراز ۱۰، دعای ۲۰ فراز ۴ و ۲۶، دعای ۲۸ فراز ۶ و ۷، دعای ۳۵ فراز ۴ و ۵، دعای ۴۱ فراز ۴، دعای ۴۵ فراز ۱۹، دعای ۴۶ فراز ۱۳، دعای ۴۷ فراز ۱۸ و ۱۱۹ و ۱۲۱، دعای ۴۸ فراز ۱۵، دعای ۴۹ فراز ۱۲.

والدین به فرزندان

تعلیم و تربیت

امام(علیه السلام) در دعای ۲۴ فراز ۷ و ۱۰ و ۱۴، دعای ۲۵ فراز ۲ و ۵ و ۱۳، دعای ۵۰ فراز ۱، دعای ۵ فراز ۱۱، دعای ۸ فراز ۷ به تعلیم و تربیت تأکید دارند.

حفظ و مراقبت

امام(علیه السلام) در، دعای ۲۵ فراز ۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵، دعای ۲۶ فراز ۲ و ۳ به موضوع حفظ و مراقبت تأکید دارد.

نظارت

امام(علیه السلام) در دعای ۲۵ فراز ۳ و ۵ بر این اصل تأکید دارند.

فرزندان نسبت به والدین

احسان و نیکی

امام سجاد(علیه السلام) در دعای ۲۵ فراز ۴، دعای ۵ فراز ۷ و ۱۱، دعای ۲۰ فراز ۳ و ۹ و ۱۰ و ۱۸، دعای ۲۶ فراز ۲ و ۳، بر اصل احسان و نیکی به دیگران تأکید دارند.

حمایت

در دعای ۲۵ فراز ۴، دعای ۶ فراز ۱۸، دعای ۸ فراز ۴، دعای ۱۶ فراز ۱ و ۲ بر اصل حمایت تأکید

دارد

اطاعت

امام سجاده (علیه السلام) در دعای ۲۴ فراز ۵ و ۶، دعای ۲۵ فراز ۴ و ۱۱ بر این اصل اطاعت تأکید دارند.

محبت:

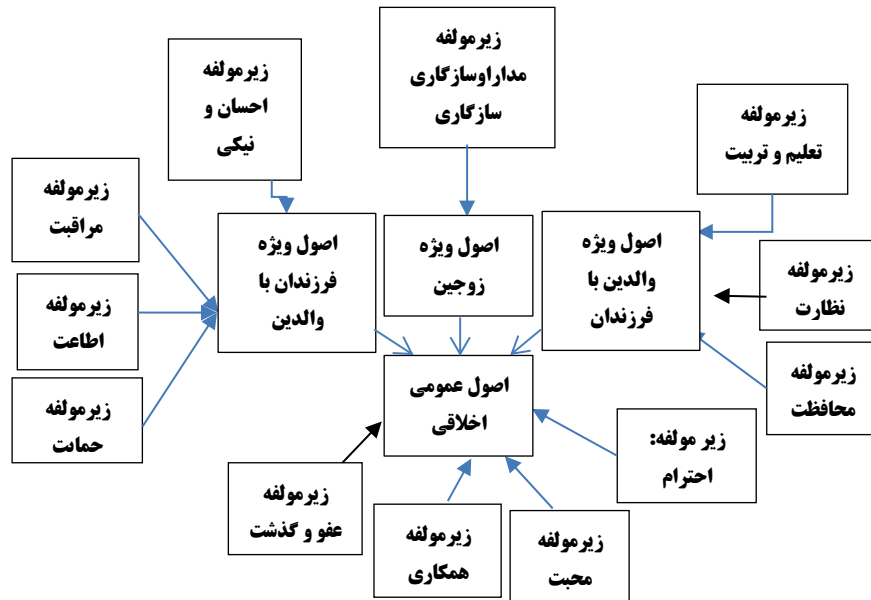
اصل محبت نسبت به دیگران همواره مورد تأکید امام سجاده (علیه السلام) است ایشان در دعای ۱ فراز ۴، دعای ۲ فراز ۱۱، دعای ۱۴ فراز ۸، دعای ۱۷ فراز ۱۰، دعای ۲۰ فراز ۷ و ۹ و ۱۰، دعای ۲۱ فراز ۱۱، دعای ۲۶ فراز ۳ و ۲، دعای ۱۵ فراز ۳، دعای ۳۰ فراز ۴، دعای ۳۲ فراز ۶، دعای ۳۶ فراز ۴، دعای ۴۴ فراز ۱۰، دعای ۴۶ فراز ۱۳، دعای ۴۷ فراز ۶۷ و ۱۲۷، بر این اصل تأکید دارند.

احترام

امام سجاده (علیه السلام) در دعای ۲۴ فراز ۶ و ۷، دعای ۳۵ فراز ۴، دعای ۴۱ فراز ۴،

مراقبت

در طول تاریخ، مسئولیت اخلاقی مراقبت از والدین همواره بر عهده فرزندان بوده است. امام سجاده (علیه السلام) در دعای ۲۴ فراز ۱۰، دعای ۲۱ فراز ۹ بر این اصل مراقبت تأکید دارند. یافته‌ها نشان می‌دهد که امام سجاده (علیه السلام)، دستورات اخلاقی، ویژه‌ای برای اعضای خانواده، دارد. اصول اخلاقی در خانواده از منظر امام سجاده (علیه السلام) شامل چهار مقوله اصلی: رهیافت اخلاقی عمومی در خانواده رهیافت اخلاقی در روابط زوجی و رهیافت اخلاقی به والدین در رابطه با تعامل با فرزندان و رهیافت اخلاقی به فرزندان در رابطه با تعامل با والدین و دوازده مولفه فرعی است. اصول اخلاق عمومی دارای چهار زیر مولفه؛ «رفتار توأم با محبت»، «عفو و گذشت»، «همکاری» و «احترام» است. که اصول اخلاقی در روابط زوجین شامل زیر مولفه محوری «مدارا و سازگاری» می‌باشد، والدین در ارتباط با فرزندان خود به رعایت «تعلیم و تربیت اخلاقی»، «حفظ و مراقبت»، و «نظارت» امر شده و خرده مضامین رهیافت‌های اخلاقی به فرزندان در ارتباط با پدر و مادر شامل؛ «احسان و نیکی»، «حمایت»، «اطاعت» و «احترام» و «مراقبت» شد. در جدول شماره ۱ ساختار تحلیل مقوله یافته‌ها بر اساس مدل کدگذاری باز و محوری پیرامون سؤال پژوهش آمده است.

مدل مفهومی اصول اخلاق در صحیفه سجاده بر اساس کدگذاری باز و محوری

همچنان که در شکل دیده می‌شود، اصول کلی اخلاق در خانواده در صحیفه سجاده به چهار مقوله اصلی و دوازده مقوله فرعی تقسیم می‌شود که در این بین چهار مقوله فرعی تحت عنوان اصول عمومی اخلاق، زیر مقوله تمام اصول اخلاقی در خانواده محسوب می‌شوند. جدول شماره ۱: جدول نتایج کدگذاری باز و محوری در چه رابطه‌ای؟.

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	برخی از مفاهیم امام سجاده (علیه السلام) در صحیفه سجاده
اصول اخلاقی مشترک در خانواده	محبت	حق مهربانی و انس و مودت تبدیل دشمنی به دوستی تبدیل نافرمانی به خوش رفتاری ^۱
	عفو و گذشت	پاسخ بدی با خوبی ^۲ بخشش همسر ^۳

۱. «وَأَبْدَلْنِي... مِنْ عَدَاوَةِ الْأَدْبَتَيْنِ الْوَلَدِيَّةِ، وَمِنْ عُقُوقِ ذَوِي الْأَرْحَامِ الْمَبْرَةِ، وَمِنْ خِلْدَانِ الْأَقْرَبِينَ النَّصْرَةَ».

۲. امام (علیه السلام) در دعای ۲۶، فراز سوم، بر برخورد توام با عفو و گذشت با قصورات دیگران تاکید دارد و بدون شک، این رفتار کریمانه در زندگی خصوصی که احتمال تنش و تقابل بیشتر است ضروری به نظر می‌رسد. امام می‌فرماید: «وَأَجْعَلْنِي اللَّهُمَّ أَجْزَى بِالْإِحْسَانِ مُسَيِّئَهُمْ».

۳. «أَمَّا حَقُّ الزَّوْجَةِ... إِذَا جَهِلْتَ عَفَوْتَ عَنْهَا».

تحلیل مفهوم اخلاق در خانواده از منظر امام سجاد (علیه السلام) با تاکید بر صحیفه سجادیه

مقوله اصلی	مقوله های فرعی	برخی از مفاهیم امام سجاد (علیه السلام) در صحیفه سجادیه
اصول اخلاقی مشترک در خانواده	همکاری	دعا برای یاری رساندن به خانواده ^۱
	احترام	احترام به پدر و مادر ^۲ احترام به همسر احترام به فرزندان ^۳
اصول اخلاقی ویژه زوجین	مدارا و سازگاری	ارتباط بین مدارا و مبحث بین زوجین معاشرت کریمانه سازش با همسر
اصول اخلاقی ویژه تعامل والدین با فرزند	تعلیم و تربیت	آموزش فرزندان ^۴
	حفظ و مراقبت	مراقبت از فرزندان آرزوی طول عمر برای اهل خانواده سلامتی بدن سلامتی اخلاق عافیت وسعت روزی ^۵
	نظارت	فریب شیطان افتادن در دام شهوات شکستن سلطه شیطان ^۶
اصول اخلاقی تعامل فرزندان با والدین	احسان و نیکی	کوچک شمردن نیکی به والدین. بزرگ شمردن نیکی والدین به خود ^۷
	حمایت	اختصاص بهترین امکانات برای والدین ^۸
	اطاعت	فرمانبرداری از والدین برتری دادن خواسته والدین بر خواسته خود مقدم دانستن خشنودی والدین بر خشنودی خود ^۹
	مراقبت	توجه به والدین دعا برای به یاد والدین بودن تلاش برای مراقبت از والدین ^{۱۰}

۱. «وَأَجْعَلْنِي لَهُمْ نَصِيرًا».

۲. دعای ۲۵

۳. «وَجِبَ أَنْ يُحْسِنَ صَاحِبَهُ نِعْمَةَ اللَّهِ وَيُكْرِمَهَا».

۴. «وَأَعْنِي عَلَى تَرْبِيَّتِهِمْ وَتَأْدِيبِهِمْ، وَبِرْهِمْ»

۵. «إِلَهِي أَمِدْ لِي فِي أَعْمَارِهِمْ، وَزِدْ لِي فِي أَجَالِهِمْ، وَرَبِّ لِي صَغِيرَهُمْ، وَقَوْلِي ضَعِيفَهُمْ، وَأَصِحْ لِي أَبْدَانَهُمْ وَأَدْيَانَهُمْ وَأَخْلَاقَهُمْ، وَعَافِهِمْ فِي أَنْفُسِهِمْ وَفِي جَوَارِحِهِمْ وَفِي كُلِّ مَا عَنِيتَ بِهِ مِنْ أَمْرِهِمْ، وَأَدْرِ لِي وَعَلَى يَدِي أَرْزَاقَهُمْ».

۶. دعای ۱۷

۷. «وَأَسْتَكْتِرُ بِرَهْمَا بِي وَإِنْ قَلَّ، وَأَسْتَقِلَّ بِرِي بِهِمَا وَإِنْ كَثُرَ». ترجمه آیتی

۸. «وَإِخْصَصْ أَبَوِي بِأَفْضَلِ مَا خَصَّصْتَ بِهِ آبَاءَ عِبَادِكَ الْمُؤْمِنِينَ وَأُمَّهَاتِهِمْ».

۹. «وَاجْعَلْ طَاعَتِي لَوْلَادِي وَبِرِّي بِهِمَا أَقْرَ لِعَيْنِي مِنْ رَقْدَةِ الْوَسْطَانِ، وَأَتَلَجَّ لَصَدْرِي مِنْ شَرِبَةِ الظَّمَانِ، حَتَّى أَوْشَرَ عَلَى هَوَايَ هَوَاهُمَا، وَأَقْدِمْ عَلَيَّ رِضَايَ رِضَاهُمَا»

۱۰. «اللَّهُمَّ لَا تُنْسِنِي ذِكْرَهُمَا فِي آدْبَارِ صَلَوَاتِي، وَفِي إِبْنِي مِنْ أَنَاءِ لَيْلِي، وَفِي كُلِّ سَاعَةٍ مِنْ سَاعَاتِ نَهَارِي».

مقوله اصلی اول: اصول اخلاقی عمومی در خانواده

یکی از اصلی‌ترین ارکان در نهاد خانواده، روابط بین همه اعضاست. زوجیت با پدیده‌ای به نام ازدواج شکل می‌گیرد. اصول اخلاقی روابط بین زوجین و تعاملات مناسبشان با یکدیگر و با فرزندان؛ احترام به حقوق متقابل همسران و تلاش برای تحکیم نظام خانواده همواره مورد سفارش مصلحان اجتماعی، به ویژه امام سجاد (علیه السلام) بوده است. اصول اخلاقی عمومی از منظر ایشان در چهار مقوله فرعی «محبت»، «عفو و گذشت»، «همکاری» و «احترام» بین اعضا دسته‌بندی شد.

۱. محبت

به معنی بیان عواطف و احساسات از طریق زبان و گفتار یا حتی شیوه‌های غیر کلامی به منظور نشان دادن علاقه و دوست داشتن در روابط زوجی که باعث ایجاد و یا تقویت عشق و پویایی روابط بین اعضای خانواده شده و در نهایت منجر به رضایت و استحکام خانواده شود. امام سجاد (علیه السلام) بر این اصل تاکید دارد و از جمله حقوق اخلاقی همسر بر شمرده است. ایشان می‌فرماید: «همسرت، حق مهربانی و انس و مودت بر تو دارد»^۱.

امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۰ صحیفه معروف به دعای مکارم الاخلاق بر محبت، تفاهم، هم‌دلی و مهربانی بین اعضای خانواده تاکید کرده و می‌فرماید:

"خدایا دشمنی نزدیکان را به محبت، و بد رفتاری و نافرمانی خویشانم را به نیکی و خوش رفتاری، و بی‌اعتنایی خاندان مرا به نصر تو یاری مبدل بفرما"^۲.

محبت به والدین یعنی عاطفه و ورزی، دوست داشتن و عشق ورزی نسبت به پدر و مادر که بالاتر از اقدامات حمایتی و مراقبتی و یا احترام نسبت به آنان است. زیرا برخلاف محبت والدین نسبت به فرزندان که امری غریزی و ذاتی است، محبت فرزندان به والدین از پشتوانه‌های ضعیف‌تری برخوردار است.

امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۴، در راستای آموزش ابراز محبت در برابر والدین سفارش به نرم‌خویی، خوش‌زبانی و خوش رفتاری کرده و می‌فرماید:

۱. «وَأَمَّا حَقُّ رَعِيَّتِكَ بِمِلْكِ النِّكَاحِ... فَأَنْتَ لَهَا حَقُّ الرَّحْمَةِ وَالْمُؤَانَسَةِ».
۲. «وَأَبْدَلْنِي... مِنْ عِدَاوَةِ الْوَالِدَيْنِ الْوَلَايَةَ، وَ مِنْ عُفُوقِ ذَوِي الْأَرْحَامِ الْمُبْرَّةِ، وَمِنْ خِذْلَانِ الْأَقْرَبِينَ النَّصْرَةَ».

«پروردگارا یاری ام کن تا صدایم را در برابرشان آهسته و سخنم را پاکیزه و برخوردارم را ملایم نمایم و دلم را نسبت به ایشان عطف و مهربان کن و مرا با آنها رفیق و شفیق و دلسوز فرما»^۱.

این اصل همواره مورد تأکید امام سجاد (علیه السلام) است. از آنجا که محبت فرزندان به والدین در مقایسه با محبت والدین به فرزندان از پشتوانه‌های طبیعی ضعیف‌تری برخوردار است، این نگرانی وجود دارد که انجام وظیفه احسان به والدین عملاً به سمت اقدامات حمایتی، مراقبتی و حداکثر احترام به والدین سوق داده شود و محبت و عاطفه‌ورزی به آنان با غفلت مواجه شود. از این رو در صحیفه سجادیه در خصوص محبت به والدین توصیه‌هایی شده است (بستان، ۱۳۹۸: ۱۲۶).
 اظهار محبت به فرزندان یعنی برقراری روابط عاطفی بر محوریت محبت با آنان به منظور ابراز علاقه و تأثیر بیشتر کلام و آموزه‌های تربیتی در آنها اطاعت‌پذیری بیشتر آنان از والدین. اصل محبت یکی از ارکان مهم تربیت فرزند می‌باشد. امام (علیه السلام) در فراز ۵ از دعای ۲۵، این گونه‌بهر تربیت صحیح و ادبیکوینفرزندان و در عین حال بر محبت نسبت به آنان تأکید کرده و می‌فرماید:

" و مرا یاری کن که فرزندانم را پیروم و ادب نمایم و به آنان محبت و مهربانی نمایم " ^۲.

شیوه فرزندپروری بیانگر روابط عاطفی و نحوه ارتباط کلی والدین با فرزندان است. می‌توان گفت که والدین سبک‌های والدینی را حتی قبل از بدنی آمدن فرزندشان شروع می‌کنند (حسین پور، ۱۳۸۱). با مریند^۳ (۱۹۶۰) معتقد است سه شیوه فرزندپروری وجود دارد که عبارت‌اند از: شیوه فرزندپروری مقتدر^۴ (درخواست‌کنندگی بالا و پاسخ‌دهندگی بالا)، فرزندپروری مستبد^۵ (درخواست‌کنندگی بالا و پاسخ‌دهندگی پایین) و شیوه فرزندپروری سهل‌گیر^۶ (درخواست‌کنندگی پایین و پاسخ‌دهندگی بالا) (لیزا و گرین، ۲۰۱۲، ۷). با مریند می‌گوید که والدین

۱. «اللَّهُمَّ خَفِّضْ لَهُمَا صَوْتِي، وَأَطِبْ لَهُمَا كَلَامِي، وَالْأَلْنَ لَهُمَا عَرَبِيَّتِي، وَأَعْطِفْ عَلَيْهِمَا قَلْبِي، وَصَبِّرْنِي بِهِمَا رَفِيقًا، وَعَلَيْهِمَا شَفِيقًا».
 ۲. «وَأَعْنِي عَلَى تَرْبِيَّتِهِمْ وَتَأْدِيبِهِمْ، وَبِرِّهِمْ».

3. Baumrind, D.
 4. Authoritative.
 5. Authoritarian.
 6. Permissive.
 7. Lisa, C., Green, B.S.

دیکناتور، روابط سرد همراه با کنترل زیاد را بر فرزندان اعمال می‌کنند. والدین مقتدر، کنترل خود را همراه با رابطه گرم و پاسخگویی بر فرزندان خود دارند. در حالی که والدین سهل‌گیر انتظارات اندکی از فرزندان داشته و هیچ‌گونه کنترل و پاسخگویی هم نسبت به آنان ندارند. میلینگ، والش، هپر و برین^۱ (۲۰۱۳) در پژوهشی به این نتیجه رسیدند که فرزندپروری مقتدرانه همبستگی با دل‌بستگی ایمن دارد و فرزندپروری مستبدانه و سهل‌گیرانه نیز همبستگی مثبتی با دل‌بستگی ناامن اجتنابی و دوسوگرا دارد.

عفو و گذشت

به معنی چشم‌پوشی از لغزش‌ها و کوتاهی‌های یکدیگر توأم با رفتار کریمانه به‌نحوی که کاهش‌دهنده تنش‌ها و تقابل‌های زوجین در بستر خانواده شده و احتمال تکرار و یا تشدید آن‌مسائل را کاهش دهد با مکانیزم خود مراقبتی فرد بخشیده شده. امام سجاد (علیه‌السلام) بر عفو و گذشت در زندگی تأکید دارد و می‌فرماید: «خدا یا مرا به گونه‌ای قرارده که بدی‌های آنها را با نیکی جواب دهم».^۲

عفو و گذشت در مقابل همسر یکی دیگر از مسائل کلیدی و اساسی اخلاق بینا زوجی است. آموزه‌های دینی علاوه بر دعوت به صبر در برابر ناملایمات و رفتارهای ناپسند دیگران، در مواردی توصیه به نیکی و محبت دارد. یکی از برخوردهای همراه با عفو و گذشت و لطف و محبت امام سجاد (علیه‌السلام) رفتار با کنیزی است که موقع وضو آب بر دست حضرت می‌ریخت، اما ظرف آب از دستش رها شد و به صورت حضرت برخورد کرد و باعث مجروح شدن ایشان شد، آن حضرت به جای توبیخ کنیز را در راه خدا آزاد کرد (صدوق ۱۴۱۷ق: ج ۱، ص ۲۶۸).

خداوند همواره بر لزوم عفو و گذشت تأکید کرده و می‌فرماید: "شما آنها را عفو کنید و گذشت نمایید تا خداوند فرمان خودش را بفرستد؛ خداوند بر هر چیزی تواناست"^۳. یکی از کارکردهای عفو و گذشت برقراری آرامش در محیط خانواده است. خداوند همسر را مایه آرامش

1. Millings, A., Walsh, J., Hepper, E., Brien, E., Brien, M

۲. امام (علیه‌السلام) در دعای ۲۶، فراز سوم، بر برخورد توأم با عفو و گذشت با قصورات دیگران تأکید دارد و بدون شک، این رفتار کریمانه در زندگی خصوصی که احتمال تنش و تقابل بیشتر است ضروری به نظر می‌رسد. امام می‌فرماید: «وَاجْعَلْنِي اللَّهُمَّ أَجْزِي بِالْإِحْسَانِ مُسِيئُهُمْ»

۳. «فَاعْفُوا وَاصْفَحُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ إِنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (بقره / ۱۰۹).

معرفی کرده و می‌فرماید: و از نشانه‌های [قدرت و ربوبیت] او این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا در کنارشان آرامش یابید و در میان شما دوستی و مهربانی قرار داد.^۱ امام سجاد (علیه السلام) در بیش از ۹۰ دعای صحیفه بر این اصل تاکید دارند.^۲ ایشان در مقدمه صحیفه سجادیه، آرامش را از درگاه الهی درخواست کرده و می‌فرماید: «وَلَا تُوحِشْ بِي أَهْلَ اَنْسِي»؛ و اسباب وحشت خانواده‌ام را فراهم مکن (به آنها آرامش عطا کن) (درایتی، ۱۳۷۷: ۶۸۲). توجه به خوبی‌های گذشته همسر، به عفو و گذشت کمک کرده و باعث حفظ روابط و تحکیم خانواده می‌شود. علاوه بر آن، تاثیر مستقیمی در کاهش تنش‌ها و جلوگیری از آسیب‌های عاطفی در زندگی زناشویی دارد و ثمره شیرین آن، ارتقاء سطح سازگاری بین زوجین و کمک به دوام و سلامت خانواده و جامعه است.

احترام

یکی دیگر از اصول اخلاقی در روابط بین اعضای خانواده، عزت و احترام است. امام سجاد (علیه السلام) در بیش از ۱۱ دعای صحیفه به این اصل اشاره کرده است.^۳ زن و شوهر باید همواره خیر خواه همدیگر باشند و همدیگر را احترام و تکریم نموده و از تحقیر همدیگر پرهیزند. یادگیری ارتباط کارآمد توأم با عشق و احترام، گام مهمی در فرایند ایجاد و یا افزایش صمیمیت و سازگاری زوجین است (استالهورفر^۴ و همکاران، ۲۰۱۴).

احترام به معنی کرامت و حرمت، عزت‌دهی و بزرگداشت همسر و خانواده‌اش به‌ویژه در حضور دیگران است. امام سجاد (علیه السلام) احترام به زن را از حقوق او بر شمرده که رعایت آن باعث تحکیم روابط بین زوجی می‌شود. آن حضرت می‌فرماید: «وَأَمَّا حَقُّ زَوْجَتِكَ وَ هَمْسَرَتِكَ فَاحْتِرَامُهَا» (طبرسی، ۱۳۷۰: ۴۲۱).

۱. «وَمِنْ آيَاتِهَا تَخَلُّقُكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَ جَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَ رَحْمَةً». آیه ۲۱ سوره روم

۲. این ادعیه عبارتند از: دعای ۱۴ فراز ۱۴، دعای ۱۶ فراز ۷ و ۱۸، دعای ۲۰ فراز ۹ و ۱۰ و ۱۶، دعای ۲۴ فراز ۸ و ۹، دعای ۲۶ فراز ۳، دعای ۳۸ فراز ۲، دعای ۳۹ فراز ۲ و ۳، دعای ۴۴ فراز ۱۰، دعای ۳۰ فراز ۲.

۳. این ادعیه عبارتند از: دعای ۵ فراز ۸ و ۱۳، دعای ۱۷ فراز ۱۰، دعای ۲۰ فراز ۴ و ۲۶، دعای ۲۸ فراز ۶ و ۷، دعای ۳۵ فراز ۵ و ۵، دعای ۴۱ فراز ۴، دعای ۴۵ فراز ۱۹، دعای ۴۶ فراز ۱۳، دعای ۴۷ فراز ۱۱۸ و ۱۱۹ و ۱۲۱، دعای ۴۸ فراز ۱۵، دعای ۴۹ فراز ۱۲.

4. Stulhofer, A.

ایشان در دعای هفدهم، فراز ۱۰، برای خانواده خود از خداوند خیر و نیکی می‌خواهد و ضمن تکریم آنان، به درگاه الهی برایشان دعا می‌کند:

"بارخدایا! درود بر محمد و خاندان وی، و پدران و مادران و فرزندان و خانواده‌های ما و نزدیکان و همسایگان ما را، چه مردان با ایمان و چه زنان با ایمان، از گزند وی در سنگر و دژی نگاهبان و پناهگاهی مقاوم قرار ده و در برابر او زره‌هایی محافظ به ایشان بپوشان و علیه او به ایشان سلاح‌هایی برنده عطا فرما"^۱.

احترام به والدین، یعنی محترم شمردن آنها و تکریم و گرامی داشت مقام و مرتبه ایشان در رفتار، گفتار و عمل، و نهایت فروتنی و تواضع در برابر آنان، چه در دوران زنده بودن و چه بعد از مرگ ایشان.

امام سجاد(علیه‌السلام) در سه دعا و چهار فراز، بر اصل احترام نسبت به دیگران سفارش می‌کنند. فرزندان در هر شرایطی باید احترام پدر و مادر را نگه دارند، هر چند آنان دچار اشتباهات در مقابل فرزندان باشند. امام(علیه‌السلام) می‌فرماید:

"بارالها ترس مرا از هیبت و شوکت پدر و مادرم همانند ترس از هیبت سلطان قرار ده"^۲.

ایشان در فراز هفتم از دعای ۲۴، برای والدین خود اینگونه دعا می‌کند:

"خدایا! بر حضرت محمد و خاندان او درود فرست و پدر و مادرم را به بالاترین درجه رحمت و کرامتی که به پدران و مادران بندگان صالح و پاک خود عطا فرموده‌ای، نایل بگردان. ای مهربان‌ترین مهربانان"^۳.

۱. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ، وَاجْعَلْ آبَاءَنَا وَأُمَّهَاتِنَا وَأَوْلَادَنَا وَأَهْلِيْنَا وَدَوَىٰ أَرْحَامِنَا وَفِرَائِدِنَا وَجِيرَانِنَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ مِنْهُ فِي حَرْزِ حَارِزٍ، وَحَصْنِ حَافِظٍ، وَكَهْفِ مَانِعٍ، وَآبِسُهُمْ مِنْهُ جَنَّةً وَأَقْبَةَ، وَاعْطِهِمْ عَلَيْهِ أَسْلِحَةً مَاضِيَةً».

۲. «اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي أَهَابَهُمَا هَيْبَةَ السُّلْطَانِ الْعَسُوفِ».

۳. «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِهِ وَذُرِّيَّتِهِ، وَاخْصُصْ أَبِي بِأَفْضَلِ مَا خَصَّصْتَ بِهِ آبَاءَ عِبَادِكَ الْمُؤْمِنِينَ وَأُمَّهَاتِهِمْ، يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ».

یکی از جلوه‌های ویژه احترام در برابر والدین نرم‌خویی است. امام سجاد (علیه السلام) در همین دعای ۲۴، فراز ششم، به بشر آموزش می‌دهد که با پدر و مادر نرم‌خو باشند و در نهایت تواضع، با آنان صحبت و رفتار کند. ایشان می‌فرماید:

"بارخدا یا! صدایم را در برابر ایشان آهسته و سخنم را خوشایند و خویم را نرم گردان."^۱

نارضایتی است و روابط آنان به دلیل رفتار متناقض و بی‌ثباتی، توأم با تنش است (گاتمن و گاتمن، ۲۰۱۵).

همکاری: همکاری در زندگی مشترک، به معنی یاری رساندن، کمک کردن، تشریک مساعی و تقسیم کارها و امورات زندگی زن و شوهر است. امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۱، فراز سیزدهم، از خداوند توفیق یاری به نیکان را درخواست می‌کند، و قطعاً همسر یکی از مصادیق آن است. امام (علیه السلام) می‌فرماید: «خدا یا مرا یاری کننده به آنان قرار بده».^۲

رسول خدا (صلوات‌الله‌علیه‌وآله) با تمام مسئولیت‌های اجتماعی و سیاسی که داشتند، در کار منزل نیز به خانواده کمک می‌کرد و این کار را به دیگران سفارش می‌کرد (محدث نوری، ۱۴۰۸ق: ۲۵۲). حضرت علی (علیه السلام) نیز به رغم مشغله‌های فراوان در صدر اسلام مانند شرکت در جهاد و مسافرت‌های تبلیغی، از همکاری با همسر غفلت نمی‌کرد و همواره در این امر کوشا بود. امام صادق (علیه السلام) فرمود: "وضع خانه علی (علیه السلام) این گونه بود که امیرالمؤمنین هیزم فراهم می‌کرد و آب می‌کشید و خانه را نظافت می‌کرد و فاطمه (سلام‌الله‌علیها) آرد می‌ساخت و آن را خمیر کرده و نان می‌پخت."^۳ (مجلسی ۱۴۱۳ق: ۳۷۰).

امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۰ فراز ۱۰، دعای ۲۱ فراز ۱۳ و دعای ۴۵ فراز ۵۲ بر اصل اخلاقی همکاری تأکید دارند. کار کرده‌های افزایش صمیمیت و رضایت از رابطه زوجیت است. در واقع در دین اسلام نقش‌های و تکالیف خانواده تفکیک نشده و بر پایه تشکیک مساعی است نه جنسیت.

۱. «اللَّهُمَّ خَفِّضْ لَهُمَا صَوْتِي وَ أَطِبْ لَهُمَا كَلَامِي وَ أَلِنْ لَهُمَا عَرِيكَتِي».

۲. «وَ اجْعَلْنِي لَهُمْ نَصِيرًا».

۳. «كان اميرالمؤمنين (عليه السلام) يحطب و يستقي و يكتس و كانت فاطمه (عليها السلام) تطحن و تعجن و تخبز».

مقاله اصلی دوم: اصول اخلاقی ویژه روابط زوجین

علاوه بر تمام مقوله‌های فرعی که تحت مفهوم اخلاق عمومی بین اعضای خانواده بدان‌ها اشاره شد؛ آنچه از کدگذاری کلمات نورانی امام سجاد(علیه‌السلام) در صحیفه سجادیه به دست آمده است، اشاره ویژه به مفهوم محوری مدارا و سازش در روابط ویژه زوجین دارد که در این قسمت بدان می‌پردازیم.

مدارا و سازگاری

مدارا و سازشبه معنی برخورد مناسب همسران، همراه با نرمش و انعطاف در گفتار و رفتار است که حاصل آن، کنار آمدن با سختی‌ها، مشکلات و ناملايمات زندگی و کاهش کشمکش‌ها و اصطکاک در زندگی مشترک است. امام سجاد(علیه‌السلام) بر سلامتی، همدلی و همراهی در زندگی تأکید دارد و در دعای مکارم‌الاخلاق فراز هفتم از خداوند می‌خواهد:

"بارالها، دوستی کسانی را که با مدارا برخورد می‌کنند به محبت واقعی و

برخوردهای وهن آور را به معاشرت‌های کریمانه تبدیل بفرما."^۱

مدارا بین همسران، یکی دیگر از اصول اخلاقی در روابط بین زوجین است. مدارا همواره مورد تأکید پیشوایان دینی بوده و بیش از هر ویژگی دیگری به کارآمدی مناسب و مطلوب نهاد خانواده کمک می‌کند. زیرا در نظام زناشویی، رضایتمندی همسران از یکدیگر، از جوانب بسیار مهم زندگی زناشویی به حساب می‌آید و برعکس، آمار طلاق به عنوان معتبرترین شاخص آشفستگی آن محسوب می‌شود. در زندگی مشترک، رفق و مدارا در افزایش سطح رضایتمندی زوجین، نقش کلیدی و اساسی داشته و بیشترین تأثیر را در اصلاح یا کاستن ناسازگاری بین همسران دارد. گاتمن^۲ الگوی تعامل زوجین را به چهار دسته تقسیم کرده است:

۱- الگوهای پرشور و نشاط: زوجین دارای رابطه گرم و صمیمانه هستند و تعارضات را

با گفتگو حل می‌کنند.

۱. «وَمِنْ حُبِّ الْمُدَارِينَ تَصْحِيحُ الْمَقْهُ، وَمِنْ رَدِّ الْمَلَابِسِينَ كَرَمُ الْعِشْرَةِ».

2. Gottman, J. & Gottman, J.

۲- الگوهای انطباقی: برخورد زوجین در راستای پیشگیری از تعارضات شدید، توأم با صبر و مدارا.

۳- الگوهای سنتی: سطح تعاملات زوجین محدود است و به دلیل وجود نقش های تعریف شده، تنش ها کم است.

۴- الگوهای متعارض: تعاملات زوجین خصمانه و همراه با نارضایتی است و روابط آنان به دلیل رفتار متناقض و بی ثباتی، توأم با تنش است (گاتمن و گاتمن، ۲۰۱۵).

منابع دینی نیز بر تقویت رفتار توأم با محبت بینا زوجی تأکید دارند. دوست داشتن زنان [یا همسران] و آگاه کردن آنها از این محبت یکی از مستحبات دین اسلام است (سیدی، ۱۳۸۵: ۱۱۲-۱۱۰). امام سجاد (علیه السلام) در بیش از ۱۴ دعای صحیفه سجادیه بر اصل محبت تأکید دارند.^۱ محبت به عنوان یکی از شاخصه های ایمان و از اخلاق پیامبران مطرح است؛^۲ لذا هر مقدار که ایمان بندگان، افزایش یابد، محبت و دوستی آنان نسبت به همسرانشان نیز بیشتر خواهد شد (مجلسی، ۱۴۰۳: ۲۲۸).^۳ از این روایات برداشت می شود که، ایمان به خداوند علاقه به همسر را زیاد می کند. امام سجاد (علیه السلام) بر روابط اخلاقی بین همسران این گونه تأکید دارند:

"بر تو واجب است که نعمت الهی را گرامی داشته، در معاشرت با او، خوش رفتاری و رفق پیشه کنی؛ اگر چه حق تو بر زن سخت تر و رعایت مکروه و محبوب اگر معصیت و زیاده خواهی نباشد، بر او لازم تر است؛ ولی زن حق مهربانی و انس بر تو دارد و جایگاه آرامش و آسایش، غریزه های است که گریزی از انجام آن نیست و این حق بزرگی است" (نصیرزاده، ۱۳۹۰: ۱۴۸).

۱. دعای ۱ فراز ۴، دعای ۲ فراز ۱۱، دعای ۱۴ فراز ۸، دعای ۱۷ فراز ۱۰، دعای ۲۰ فراز ۷ و ۹ و ۱۰، دعای ۲۱ فراز ۱۱، دعای ۲۶ فراز ۲ و ۳، دعای ۱۵ فراز ۳، دعای ۳۰ فراز ۴، دعای ۳۲ فراز ۶، دعای ۳۶ فراز ۴، دعای ۴۴ فراز ۱۰، دعای ۴۶ فراز ۱۳، دعای ۴۷ فراز ۶۷ و ۱۲۷.

۲. پیامبر (ص) می فرماید: «كَلِمًا اَزْدَادَ الْعَبْدُ اِيْمَانًا اَزْدَادَ حَبًا لِلنِّسَاءِ».

۳. به نقل از پیامبر اکرم (ص)

مقاله اصلی سوم: بایسته‌های اخلاقی والدین نسبت به فرزندان

بعد از زن و شوهر، رکن سوم در خانواده، فرزندان هستند. فرزندان یعنی پسریا دختر یا هر دو، عبارتند از فرزند قانونی و مشروع^۱، فرزند نامشروع^۲، فرزند رضاعی^۳ و یا فرزند خوانده، نیازمند توجه و رسیدگی اخلاقی از طرف پدر و مادر هستند. این مقوله نیز علاوه بر خورداری از زیر مولفه‌های اخلاق عمومی در خانواده، متشکل از مضامین فرعی: «تعلیم و تربیت (آموزش اخلاق و عقیده درست و مهارت‌های لازم)»، «حفظ و مراقبت»، و «نظارت» است.

تعلیم و تربیت: تعلیم و تربیت به معنی آموزش اخلاق، آداب و تربیت دینی بر محور عقاید، اخلاق و مناسک عبادی و اصلاح و تغذیه سالم روحی فرزندان، توسط والدین با رعایت الزامات اخلاقی به فرزندان است. امام (علیه السلام) در دعای ۲۵، فراز سیزدهم، با اشاره به دعای پدر و مادر در حق فرزندان، از درگاه خداوند می‌خواهد که فرزندان صالح در عقیده و آراسته به فضایل اخلاقی داشته باشد: و آیین و اخلاقشان را برای من سالم بدار. "۴ امام (علیه السلام) در فراز اول از دعای ۲۵، از خدا این چنین درخواست می‌کند:

"خداوندا بر من منت گذار به بقای فرزندانم و ایشان را برای من فرزندان صالح قرار ده، و مرا از آنان بهره‌مند ساز."۵

بررسی‌ها نشان می‌دهد، داشتن فرزند مشکل‌دار نه تنها باعث اضطراب، افسردگی و استرس والدین می‌شود، بلکه قادر است، سلامت روان شناختی کلی آنها را نیز با خطر مواجه سازد (هارپر، دیچز، هارپر، روپرسوت^۶، ۲۰۱۳). امام سجاد (علیه السلام) در پنج دعا از ادعیه صحیفه سجاده بر مقوله تعلیم و تربیت تاکید دارد.^۷ ایشان در دعای ۲۵، فراز سیزدهم، با اشاره به دعای پدر و مادر

۱. حاصل ازدواج شرعی زن و مرد.

۲. فرزندی که به واسطه رابطه نامشروع و بدون عقد نکاح متولد شود.

۳. شیر خوردن فرزند از زن با شرایطی.

۴. «وَأَصْحَابُ لِي أَدْيَانَهُمْ وَأَخْلَاقَهُمْ».

۵. «اللَّهُمَّ وَمَنْ عَلَى بَيْتَاءِ بَيْتِي وَبِإِصْلَاحِهِمْ لِي وَبِإِمْتَاعِي بِهِمْ».

6. Harper, Dyches, Harper, Roper, south.

۷. دعای ۲۴ فراز ۷ و ۱۰ و ۱۴، دعای ۲۵ فراز ۲ و ۵ و ۱۳، دعای ۵۰ فراز ۱، دعای ۵ فراز ۱۱، دعای ۸ فراز ۷.

در حق فرزندان، از درگاه خداوند می‌خواهد که فرزندان صالح در عقیده و آراسته به فضایل اخلاقی داشته باشد: «وَأَصِحَّ لِي أَدْيَانَهُمْ وَأَخْلَاقَهُمْ». «و آیین و اخلاقشان را برای من سالم بدار.»^۱ امام (علیه السلام) در فراز اول از دعای ۲۵، از خدا این چنین درخواست می‌کند: «خداوندا بر من منت گذار به بقای فرزندانم و ایشان را برای من فرزندان صالح قرار ده، و مرا از آنان بهره‌مند ساز.»^۱ از این فراز استفاده می‌شود که باید در راه اصلاح فرزند کوشید تا در جامعه برای خود و دیگران مفید بوده و طعم عافیت و آسایش را او از دیگران و دیگران از او بچشند (ممدوحی کرمانشاهی، ۱۳۸۶: ۴۱۷).

نظارت: نظارت مهارتی است که به منظور مواظبت از فرزندانو اینکه با چه کسانی ارتباط دارند و برنامه‌شان را با چه کسانی می‌گذرانند و در برنامه روزانه خود چه کارهایی انجام می‌دهند، صورت می‌گیرد. امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۵، حفظ سلامت جسمی و روحی فرزند را از خدا درخواست کرده و می‌فرماید: «پروردگارا بر من منت بگذار به زنده ماندن فرزندانم و به اصلاح و تربیت ایشان و به بهره بردن از وجودشان برای خودم».^۲ حفظ جسم و روح فرزند در برابر تهدیدات نیاز به نظارت والدین دارد.

یکی از این بایسته‌های اخلاقی، نظارت والدین بر فرزندان است. در متون دینی بویژه در صحیفه سجادیه بر نقش نظارتی والدین نسبت به فرزندان تأکید شده است. حب اهل بیت (علیهم السلام) و بغض دشمنان ایشان، یکی از اصول مهم تربیتی است که به واکسینه کردن فکر و اندیشه فرزندان، در مقابل اندیشه‌های مسموم کمک می‌کند. لازم است پدر و مادر ضمن ایفای نقش نظارتی خود بر فرزندان و آموزش اخلاق نیکو به آنها، آنان را با افرادی که دوستدار خدایند، به شیوه‌ای هنرمندانه آشنا سازند که فرزندان، دل‌بسته آنان شده و فریفته افراد نااهل نشوند. امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۵ فراز ۳ و ۵ بر نظارت والدین بر فرزندان تأکید دارند. ایشان در دعای ۲۵، فراز ۳، می‌فرماید: «و آنان را نیکوکار، پرهیزکار، بصیر و بینا، شنوا و فرمان‌بردار خود و نسبت به دوستان عاشق و خیرخواه و در ارتباط به دشمنان، سرسخت و کینه‌ورز، قرار ده».^۳ بنا بر این والدین باید بر

۱. «اللَّهُمَّ وَ مَنْ عَلَى بَيْتَاءِ وُلْدِي وَ يَصِلُحِهِمْ لِي وَ يَأْتَمَعِي بِهِمْ».

۲. «اللَّهُمَّ وَ مَنْ عَلَى بَيْتَاءِ وُلْدِي وَ يَصِلُحِهِمْ لِي وَ يَأْتَمَعِي بِهِمْ».

۳. «وَ لَأُولِيَانِكَ مُحِبِّينَ مُنَاصِحِينَ، وَ لِجَمِيعِ أَعْدَانِكَ مُعَانِدِينَ وَ مُبْغِضِينَ».

اعمال و رفتار فرزندان نظارت کرده و نسبت به خط و خطوط سیاسی و حزبی آنان بی تفاوت نبوده و ضمن آگاه سازی آنان از انحراف ایشان جلوگیری نمایند.

فلسفه این نظارت، کمک به سالم ماندن فرزندان است. والدین با دانستن جزئیات زندگی فرزندان می توانند آنان را از بسیاری از آسیب ها حفظ کنند. نه تنها مهم است که والدین ارتباط گرم و صمیمانه ای با فرزندان داشته باشند، بلکه مهم و ضروری است که برای آنها، انتظارات، قواعد، قوانین و محدودیت های روشن و مشخصی را تعیین کنند و همچنین بر میزان پیروی آنان از انتظارات و محدودیت ها نظارت داشته باشند.

محصول نظارت آگاهانه، نظم خانوادگی و ارتباطات صحیح است. همچنین به تبادل اطلاعات، شفاف سازی انتظارات از فرزندان، تعیین حد و حدود در مواقع لازم، و انتخاب شیوه صحیح برای نگه داشتن فرزندان در آن حد و حدود کمک می کند. اعمال نظارت از سوی والدین، باعث افزایش سطح امنیت فرزندان می شود و موجبات کاهش خطر و آسیب به آنان، در هر زمینه ای را فراهم می سازد. هرچه نظارت صحیح والدین بر رفتارهای فرزندان بیشتر باشد، احتمال رفتارهای مثبت و سالم در فرزندان بیشتر می شود و موجبات رشد و موفقیت آنها را فراهم خواهد کرد.

مضمون اصلی چهارم: بایسته های اخلاقی فرزندان نسبت به والدین

والدین در لغت یعنی پدر و مادر اعم از پدر و مادر اصلی، رضاعی و پدرخوانده و مادرخوانده، فرزندان اخلاقاً در برابر والدین وظایفی دارند. از منظر صحیفه سجاده به "اخلاق فرزندان با والدین" بر شش محور فرعی ذیل استوار است که عبارت اند از:

توجه به مسائل والدین به ویژه دور دوره‌ی توانمندی فرزند و ضعف‌های والدین آنقدر در فرهنگ اسلامی اهمیت دارد که در قرآن مجید، بعد از دعوت به توحید، به آن سفارش شده است:

"پروردگارت فرمان قاطع داده است که جز او را نپرستید و به پدر و مادر نیکی کنید."^۱

صحیفه سجادیه بر اهمیت و جایگاه والای پدر و مادر و لزوم اخلاق پسندیده در برخورد با آنان تأکید دارد. امام سجاد (علیه السلام) در دعای بیست و چهارم، فراز سوم، آنقدر مقام والدین را بالایی داند که برای آشنایی به وظایف خود در برابرشان، از خداوند یاری می‌طلبد. این سخن نشان می‌دهد که ما نیز باید با وظایف و اخلاق پسندیده برخورد با پدر و مادر آشنا شویم. امام سجاد (علیه السلام) می‌فرماید:

"خدایا) وظیفه‌ام را نسبت به پدر و مادرم به من الهام کن و همه دانش خدمتگزاری به آن دو را به من بیاموز."^۲

۱. «وَقَضَىٰ رَبُّكَ أَلَّا تَعْبُدُوا إِلَّا إِيَّاهُ وَالْوَالِدَيْنِ إِحْسَانًا» (اسراء/۲۴)

۲. «وَالْهَمْنِي عِلْمٌ مَا يَجِبُ لَهُمَا عَلَيَّ إِلهَامًا وَاجْمَعْ لِي عِلْمَ ذَلِكَ كُلِّهِ تَمَامًا».

امام (علیه السلام)، در همان دعا فراز یازدهم، ادای حق پدر و مادر را از توان فرزند خارج دانسته و می‌فرماید: "نه! هرگز نتوانند همه حقی را که برگردن من دارند، به تمامی استیفا کنند و من نیز آن گونه که شایسته آنهاست، هرگز نتوانم حقشان را بشناسم و هرگز نتوانم حق خدمتشان را به جای آورم".^۱ او با این وجود در همان دعا فراز هفتم، از خداوند می‌خواهد که از آنان تشکر کند و به آنان پاداش دهد: "خدایا آنان را به پاس تربیت و پرورش من، پاداش نیکو عطا کن و در برابر گرامی‌داشت من، از پاداشی شایسته برخوردارشان فرما".^۲

احسان و نیکی: مفهوم احسان و نیکی به والدین، معاشرت به نیکی با آنان، و جبران همه حقوقی است که والدین بر فرزندان دارند و وظایفی که فرزندان در برابر آنان بر خود دارند. زیرا والدین در امر پرورش فرزندان متحمل زحمات و رنج‌های زیادی شده‌اند و احسان به آنان از باب لزوم سپاسگزاری فرزندان نسبت به زحمات والدین است.

امام سجاد (علیه السلام) درباره احسان به والدین می‌فرماید:

«آنها حقوقشان بر گردن من واجب‌تر است و احسانشان به من قدیمی‌تر است و منت‌شان بر من بزرگ‌تر از آن است که آنها را تقاص به عدل کنم و یا مقابله به مثل نمایم و اگر چنین کنم پس این همه زحمت‌شان در راه تربیت من چه می‌شود و آن همه حراست و مواظبتی که با سختی و ناراحتی از من داشتند چگونه به حساب می‌آید و آن همه فشار و گرفتاری که برای آسایش من تحمل نمودند چه می‌شود؟! شگفتا که آن دو بزرگوار نمی‌توانند آن‌طور که سزاوارند حق‌شان را از من بستانند و من نمی‌توانم آنچه از ناحیه آنها بر من واجب شده ادا کنم و شرط خدمتگزاری آنان را به خوبی انجام دهم».^۳

۱. «هَيَّاتَ مَا يَسْتَوْفِيَانِ مِنِّي حَقَّهُمَا وَلَا أَدْرِكُ مَا يَجِبُ عَلَيَّ لُهُمَا وَلَا أَنَا بِقَاضٍ وَطِيفَةٌ خِدْمَتِهِمَا».

۲. «اللَّهُمَّ اشْكُرْ لَهُمَا تَرْبِيَّتِي وَآتِهِمَا عَلَيَّ تَكْرِمَتِي».

۳. «فَهُمَا أَوْجِبُ حَقًّا عَلَيَّ، وَ أَقْدِمُ إِحْسَانًا إِلَيَّ، وَ أَعْظِمُ مَنَّةً لَدَيَّ مِنْ أَنْ أَقَاصَهُمَا بِعَدْلِ، أَوْ أَجَازِيَهُمَا عَلَيَّ مِثْلَ، أَيْنَ إِذَا - يَا إِلَهِي - طَوَّلْتُ شُغْلَهُمَا بِتَرْبِيَّتِي! وَ أَيْنَ شَدَّدْتُ نَعْبَهُمَا فِي حِرَاسَتِي! وَ أَيْنَ إِقْتَارَهُمَا عَلَيَّ أَنْفُسَهُمَا لِلتَّوَسُّعَةِ عَلَيَّ! هَيَّاتَ، مَا يَسْتَوْفِيَانِ مِنِّي حَقَّهُمَا، وَ لَا أَدْرِكُ مَا يَجِبُ عَلَيَّ لُهُمَا، وَ لَا أَنَا بِقَاضٍ وَطِيفَةٌ خِدْمَتِهِمَا».

احسان و نیکی به والدین، جزء واجبات موکد دینی است.^۱ مفهوم احسان به والدین گستره وسیعی دارد که شاید همه حقوق والدین بر فرزندان و وظایف فرزندان نسبت به والدین را در بر می‌گیرد. پدر و مادر که عمری برای فرزندان خود زحمت کشیده‌اند، به‌ویژه در کهنسالی سزاوار آن هستند که فرزندان یاری‌شان کنند.

یکی از نمودهای گفتاری احسان به والدین، رعایت ادب در صحبت کردن با آنان است؛ زیرا بالا بردن صدا هنگام گفتگو، نشان‌دهنده کوچکی و حقارت مخاطب می‌باشد. امام (علیه السلام) در دعای ۲۴، از خدا درخواست یاری جهت بهره‌مندی از ادب گفتاری در برابر والدین دارد؛ "خدایا صدایم را در برابر ایشان آهسته و سخنم را خوشایند، و خویم را نرم نما".^۲

از نمودهای احسان عملی در برابر والدین گذشت و عدم مقابله به مثل در مقابل خطاها، کوتاهی‌ها و تقصیرهای احتمالی آنان است. امام سجاد (علیه السلام) می‌فرماید:

"بار خدایا، آنچه پدر و مادر در گفتارشان با من تعدی نموده‌اند (سخنان

ناروایی گفته‌اند) و یا در کردار درباره من بی‌جا رفتار کرده‌اند، من آن را

به آنان بخشیدم".^۳

امام سجاد (علیه السلام) در چهار دعا و ۹ فراز اصل احسان و نیکی به دیگران تأکید دارند.^۴

حمایت: حمایت از والدین به معنی حمایت و پشتیبانی از آنان در دو بعد مادی و معنوی

است. این حمایت محدود در دوران حیات نیست بلکه در دوران ممات آنان نیز استمرار دارد. در بعد حمایت معنوی، انجام خیرات و مبرات و در بعد مادی، حمایت مادی از والدین و واجب النفقه بودن آنان را شامل می‌شود.

امام سجاد (علیه السلام) در دعای ۲۵ بر حمایت مادی و معنوی فرزندان از والدین اینگونه تأکید

دارند: "بار خدایا، بازویم را به وجودشان نیرومند و اختلال امورم را به آنان اصلاح فرما و به دست

آنان در برآمدن نیازم مرا یاری ده".^۵

۱. سوره اسراء/۲۳-۲۴.

۲. «اللَّهُمَّ خَفِّضْ لَهُمَا صَوْتِي، وَ أَطْبِ لَهُمَا كَلَامِي، وَ أَلِنْ لَهُمَا عَرِيكَتِي».

۳. «اللَّهُمَّ وَ مَا تَعَدَّيَا عَلَيَّ فِيهِ مِنْ قَوْلٍ، أَوْ أَسْرَقَا عَلَيَّ فِيهِ مِنْ فِعْلٍ».

۴. دعای ۲۵ فراز ۵، دعای ۵ فراز ۷ و ۱۱، دعای ۲۰ فراز ۳ و ۹ و ۱۰ و ۱۸، دعای ۲۶ فراز ۲ و ۳.

۵. «اللَّهُمَّ ائْتِدُدْ بِهِمْ عَضْدِي وَ اَقْمِ بِهِمْ أَوْدِي وَ اَعِنِّي بِهِمْ عَلَيَّ حَاجَتِي».

مقصود از پاسداری و یاری‌رسانی، حفظ وجود پدر و مادر از خطرها، آسیب‌ها و حادثه‌هایی است که سرراهشان وجود دارد و نیز یاری رساندن به آنان در دوران پیری و ناتوانی و حتی یاری‌رسانی به جهت حفظ آبروی آنها می‌باشد. اسلام بر حمایت فرزند از والدین در دو بعد مادی و معنوی تأکید دارد. در بعد مادی هزینه‌های زندگی آنان در صورت نیازمندی بر عهده فرزند است. در بعد حمایت معنوی، انجام خیرات و میرات از طرف آنها سفارش شده است. در بعد معنوی، دعای خیر برای آنان چه در زنده بودن و یا بعد مرگشان فرقی نیست؛ یعنی فرزند وظیفه دارد همیشه برای آنان دعا و استغفار نماید. حضرت امام‌سجاد (علیه‌السلام) در چهار دعا و پنج فراز بر اصل حمایت تأکید دارد.^۱

اطاعت: اطاعت از والدین یعنی فرمانبرداری از پدر و مادر در همه‌امور، غیر از گناه و نافرمانی از خداوند است. امام‌سجاد (علیه‌السلام)، در فرازی دیگر، شوق فراوان در نیکی به والدین و اطاعت از آنان را با جمله‌هایی بسیار زیبا و آکنده از محبت بیان کرده و اطاعت از والدین را در راستای جلب رضایت خدا و وظیفه فرزندان می‌داند و عدم اطاعت از آنان را موجب خشم و غضب پروردگاردانسته است. ایشان می‌فرماید: "خدایا! فرمانبری و خوبی کردن به ایشان را در نظرم از لذت خواب در چشم خواب‌آلود، و از گوارایی آب در کام تشنه، شیرین‌تر کن، و خشنودی آنان را بر خشنودی خود برتر بدانم."^۲

فرزند باید از دستورهای پدر و مادر پیروی کند، تا آنجا که اگر فرزند را از انجام عمل مستحبی بازدارند و این عمل مستحب موجب آزار یکی از آن دو شود، حرام است. پس باید توجه داشت که اگر خواسته ما نیز موجب نارضایتی پدر و مادر باشد، شایسته است خواسته آنان را مقدم بدانیم، چنان‌که امام‌سجاد علیه‌السلام در دعای ۲۴، فراز پنجم، می‌فرماید: "بارخدا یا توفیقم ده، تا خواسته آنها را بر آرزوی خود برگزینم و خشنودی ایشان را بر خشنودی خویش مقدم دارم."^۳

در این دستور، فقط یک مورد، استثنا شده و آن زمانی است که حرف پدر و مادر با سخن خداوند مخالفت داشته باشد و انجام امر والدین به ترک عمل واجب یا ارتکاب حرام منجر شود.

۱. دعای ۲۵ فراز ۴، دعای ۶ فراز ۱۸، دعای ۸ فراز ۴، دعای ۱۶ فراز ۲۱.

۲. «وَأَجْعَلْ طَاعَتِي لَوْلَادِي وَ بَرِّي بِهِمَا أَقْرَبَ لِعَيْنِي مِنْ رَقْدَةِ الْوَسْتَانِ، وَ أَتَلَجَّ لِصَدْرِي مِنْ شَرِّبَةِ الظَّمَانِ، حَتَّى أُوَثِّرَ عَلَى هَوَايَ هَوَاهُمَا، وَ أَقْدِمَ عَلَى رِضَايَ رِضَاهُمَا»

۳. «حَتَّى أُوَثِّرَ عَلَى هَوَايَ هَوَاهُمَا وَ أَقْدِمَ عَلَى رِضَايَ رِضَاهُمَا».

در این مورد، فرزندان باید با احترام به والدین از دستورالهی سرپیچی نکنند. امام سجاد (علیه السلام) در دو دعا و چهار فراز بر اصل اطاعت تاکید دارند.^۱ امام رضا (علیه السلام) نسبت به اطاعت از والدین می فرماید:

نیکی به پدر و مادر واجب است اگرچه مشرک باشند، ولی در معصیت خالق، از آنان نباید اطاعت کرد^۲ (محمّدی ری شهری، ۱۳۹۳: ۷۰۹۲).

امام سجاد (علیه السلام) لزوم پای بندی به دو خصلت نیکی به پدر و مادر و اطاعت از آنها را این گونه بیان می کند:

" بارخدا یا! چنان مکن که هیبت و شکوه پدر و مادرم، همچون شکوه پادشاهان مستبد و خود کامة در دلم جای گیرد و حال آنکه با آنان چون مادری مهربان باشم " ^۳.

در این فراز، امام به دو کار به ظاهر ضد هم اشاره کرده است تا ضمن آنکه هیبت آنان مانند یک پادشاه در نظرم باشد، مانند فردی بسیار مهربان با والدینم رفتار کنم. این مطلب بسیار زیبا بیان شده و نشان دهنده نهایت اهمیت دو طرف است؛ یعنی توجه به هیبت و احترام به پدر و مادر و نوعی فاصله گرفتن از ایشان و درعین حال، با آنان بسیار مهربان بودن و به آنها نزدیک شدن. نکته ای که باید دقت کرد، این است که اگر به پدر و مادر خود نیکی کردیم، نباید آن را دستاویز منت نهادن و مغرور شدن قرار دهیم. امام سجاد (علیه السلام) در فرازششم همان دعا می فرماید:

" و نیکویی شان را درباره خود، هر چند اندک باشد، بسیار شمارم و نیکویی خود را درباره آنها هر چند بسیار باشد، کم بدانم " ^۴.

آن حضرت در دعای ۲۵ فراز چهارم، از خداوند می خواهد که فرزندان و فرزندان تمام مسلمانان، مطیع پدر و مادر باشند و هیچ گاه مبتلا به «عاق والدین» نشوند. عاق والدین کسی است که با برخورد های ناشایست زمینه نگرانی و نارضایتی آنان را فراهم سازد. ایشان اینگونه به بشر

۱. دعای ۲۴ فراز ۵ و ۶، دعای ۲۵ فراز ۱۱.

۲. «بِرُّ الْوَالِدَيْنِ وَاجِبٌ وَإِنْ كَانَا مُشْرِكِينَ، وَلَا طَاعَةَ لَهُمَا فِي مَعْصِيَةِ الْخَالِقِ»

۳. «اللَّهُمَّ اجْعَلْنِي أَهْبَهُمَا هَيْبَةَ السُّلْطَانِ الْعَسُوفِ وَأَبْرَهُمَا بَرَّ الْأُمِّ الرَّئُوفِ».

۴. «وَأَسْتَكَثِرُ بِهِمَا بِي وَإِنْ قَلَّ وَأَسْتَقِلُّ بِرِي بِهِمَا وَإِنْ كَثُرَ».

آموزش می‌دهد: "و (درانجام دستور، مرا) فرمان برقرارده، نه گناهکار و نه بدکننده و مخالفت‌کننده و خطاکار".^۱ امام در دعای ۲۴، معروف به دعا برای پدر و مادر، فراز یازدهم، از تبعات عاق والدین در قیامت به خدا پناه می‌برد. ایشان می‌فرماید: "و مرا روزی که هر نفسی به آنچه کرده است، جزا داده می‌شود، درحالی‌که به آنها ستم نمی‌شود، در جرگه کسانی قرار مده که با پدران و مادران بد رفتاری کرده و آنها را آزرده‌اند".^۲

مراقبت: حتی اگر پدر و مادر به فرزند، ستم کرده یا او را اذیت کردند، فرزند حق ندارد که به بهانه عدالت، از آنان انتقام بگیرد. امام سجاد (علیه‌السلام) در دعای ۲۴، فراز ۱۰ بعد از آنکه فرض ستم یا تباه کردن حق والدین را مطرح می‌کند، این‌گونه پاسخ می‌دهد:

"زیرا حق ایشان بر من واجب‌تر و نیکی‌شان به من دیرین‌تر و نعمت‌شان بیش از آن است که من بخواهم آنها را به عدل و داد، قصاص یا مقابله به مثل کنم".^۳

نتیجه‌گیری و بحث

هدف از این پژوهش، بررسی و توصیف اخلاق در خانواده از منظر صحیفه‌سجادیه است. نتایج حاصل از این پژوهش نشان داد که امام سجاد (علیه‌السلام) در کتاب پرفیض صحیفه‌سجادیه، از افق قلب نورانی خویش و از طریق دعا و نیایش مضامین اخلاقی فراوانی را، برای بشریت عرضه کرده است. یکی از مواردی که ایشان فراوان در لابه‌لای کلام خویش بدان اشاره نموده، اخلاق خانوادگی است. ارزش‌های اخلاقی، اصول و قواعد آن در محیط خانواده به دست می‌آید و تعامل با دیگران، مهارت‌ها و ارزش‌ها و روابط اجتماعی در آن نهاد، شکل می‌گیرد. یافته‌های این پژوهش بر اساس نظریه داده بنیاد و از طریق کدگذاری باز و محوری، به (۱۱۸) کد اولیه و (۱۲) مقوله فرعی و (۴) مقوله اصلی دست یافت که بر اساس آن مدل اخلاق در خانواده مفهوم‌بندی شد.

۱. «مُطِيعِينَ غَيْرِ عَاصِبِينَ وَلَا عَاقِبِينَ وَلَا مُخَالِفِينَ وَلَا خَاطِبِينَ».

۲. «وَلَا تَجْعَلْنِي فِي أَهْلِ الْعُقُوقِ لِلْبَاءِ وَالْأُمَّهَاتِ يَوْمَ تُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ».

۳. «فَهُمَا أَوْجِبُ حَقًّا عَلَى وَ أَقْدَمُ إِحْسَانًا إِلَيَّ، وَأَعْظَمُ مِنْهُ لَدِي مَنْ أَنْ أَقَاصَهُمَا بِعَدْلِ أَوْ أَجَازِيَهُمَا عَلَى مِثْلٍ».

این مدل حول چهار محور اصلی شامل: اصول اخلاق عمومی در خانواده، اصول اخلاقی ویژه در روابط زوجی و رهیافت اخلاقی ویژه به والدین در رابطه با تعامل با فرزندان و رهیافت اخلاقی ویژه به فرزندان در رابطه با تعامل با والدین سازمان یافت. اصول اخلاق عمومی شامل چهار مضمون؛ «رفتار توأم با محبت»، «عفو و گذشت»، «همکاری» و «احترام» است. اصول اخلاقی ویژه زوجین، دارای یک مقوله فرعی ویژه به نام «مدارا و سازگاری» می باشد. والدین در ارتباط با فرزندان خود به رعایت «بایسته‌های آموزش و تربیت»، «حفظ و مراقبت»، و «نظارت» علاوه بر مولفه های اخلاق عمومی امر شده و خرده مضامین رهیافت‌های اخلاقی به فرزندان در ارتباط با والدین شامل؛ «احسان و نیکی»، «حمایت»، «اطاعت»، و «مراقبت» در کنار خرده مولفه های اخلاق عمومی می باشد.

روابط بین فرزندان و والدین و سایر اعضای خانواده، مانند یک نظام و شبکه در ارتباط با یکدیگر است. فرزندان خیلی از مهارت‌ها و ارزش‌های اجتماعی و فرهنگی را در خانواده می آموزند. از دیدگاه اسلام والدین به لحاظ فکری و انگیزشی در فرایند تربیت فرزندان مسئول هستند. خداوند در آیه ۶ سوره تحریم^۱ این وظیفه مهم را یادآوری می کند.

قطعاً با رعایت این بایسته‌ها و الزامات اخلاقی، شاهد افزایش سطح رضایت مندی و پایداری نهاد خانواده خواهیم بود. در آموزش‌های خانواده به ویژه روابط زوجین، اصول اخلاقی می تواند تقویت کننده روابط زوجی باشد. توصیه می شود در برنامه های آموزشی و یا درمانی روابط زوجی در فرهنگ اسلامی ایرانی از این مبانی استفاده گردد.

آموزش یافته‌ها و ضرورت توجه به اصول اخلاقی در روابط والدین و فرزندان و بالعکس می تواند ضمانتی بر خدمت با افتخار توأم با حس وظیفه و بی منت فرزندان در دوران کهنسالی و درماندگی والدین، توسط فرزندان باشد. لذا پیشنهاد می گردد با آموزش این اصول و توجه بیشتر خانواده‌ها به سبک زندگی اسلامی ایرانی، آینده‌ای روشن و لذت بخش برای والدین و فرزندان رقم زد و امید به زندگی را در اعضای خانواده بویژه کهنسالان ارتقاء بخشید.

۱. « يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ » "ای کسانی که ایمان آورده‌اید خود و خانواده خویش را از آتشی که هیزم آن انسانها و سنگهاست نگه دارید"

منابع

قرآن کریم

- صحیفه سجاده، ترجمه رضایی، محمد مهدی (۱۳۹۰)، چاپ اول، قم: دفتر نشر معارف.
- رساله الحقوق امام سجاده (نسخه تحف العقول)، ترجمه: شیروانی، علی (۱۳۸۵)، قم: دارالفکر.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۷۹ق)، مناقب، چاپ اول، قم: نشر علامه
- ابن مسکویه، احمد بن محمد (۱۳۸۳)، تهذیب الاخلاق و تطهیر الاعراق، چاپ ششم، قم: انتشارات بیدار.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۶ق)، لسان العرب، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- افروز، غلامعلی (۱۳۸۴)، مبانی روانشناختی ازدواج، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- ایزدی، مهدی و مهدوی منش، حسین (۱۳۹۱)، «پی جویی خانواده و کارکردهای تربیتی آن در آموزه های امام سجاده»، نشریه مطالعات قرآن و حدیث، پاییز و زمستان، ۱۱(۱): ۴۵-۸۶.
- بدوی، عبدالرحمن (۱۹۷۶م)، اخلاق النظریه، چاپ دوم، کویت: وکاله المطبوعات.
- بستان، حسین (۱۳۹۸)، خانواده در اسلام، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پهلوان، منصور (۱۳۸۴)، «مبانی اخلاقی در صحیفه سجاده»، فصلنامه سفینه، پاییز، ۲(۸): ۷۲-۹۳.
- ترابی، احمد (۱۳۸۸)، امام سجاده (علیه السلام) جمال نمایشگران، چاپ سوم، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (۱۳۹۵)، غرر الحکم، چاپ هشتم، تهران: انتشارات موسسه فرهنگی دارالحدیث.
- جعفری تبریزی، محمد تقی (۱۳۷۹)، اخلاق و مذهب، تهران: موسسه تدوین و انتشار آثار علامه جعفری.
- حر عاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۴ق)، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: موسسه آل البيت لإحياء التراث.
- حسین پور، کامران (۱۳۸۱)، «بررسی تاثیر شیوه های فرزندپروری مادران بر میزان بروز نشانه های اضطراب، استرس و افسردگی فرزندان آنها»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه فردوسی مشهد.
- خاتمی، سیدروح الله (۱۳۶۸)، آینه مکارم، تهران: نشر زلال.
- خبرگزاری فارس، مصاحبه رقابت تنگاتنگ ازدواج و طلاق در کشور، مورخه ۱۴۰۱/۱۱/۱۰، www.farsnews.ir
- درایتی، مصطفی (۱۳۷۷)، نمایه نامه موضوعی صحیفه سجاده، تهران: مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران.
- دینوری، ابن قتیبه (۱۹۹۸م)، عیون الاخبار، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- زبیدی، محمد مرتضی، (بی تا)، تاج العروس من جواهر القاموس، بیروت: دار مکتبه الحیاه.
- ژکس (بیتا)، فلسفه اخلاق (حکمت عملی)، ترجمه پورحسینی، ابوالقاسم (۱۳۶۲)، چاپ دوم، تهران: موسسه انتشارات امیرکبیر.

- سراقی، همایون و صفورائی پاریزی، محمد مهدی، بازتعریف خانواده بر اساس قرآن و منابع روایی، مجله پژوهش های روان شناسی اسلامی، سال دوم شماره ۱ (پیاپی ۲، بهار و تابستان ۱۳۹۸ (صفحات ۶۷ تا ۹۵))
- سیدی، حسین (۱۳۸۵)، نگین هستی، قم: انتشارات خادم الرضا.
- سیف، سوسن (۱۳۶۸)، تئوری رشد خانواده، تهران: دانشگاه الزهرا.
- صالحی، هاشم (۱۳۸۵)، رهگشای انسانیت (نهج الفصاحه)، ترجمه ابراهیم احمدیان، قم: گلستان ادب.
- صدر، سیدحسین (۱۳۹۶)، حقوق زن در اسلام و اروپا، چاپ دوم، تهران: بدرقه جاویدان.
- صدوق، محمدبن علی (۱۳۶۲)، خصال، چاپ اول، تحقیق: غفاری، علی اکبر، قم: جامعهمدرسین.
- صدوق، محمدبن علی (۱۴۱۷ق)، امالی، قم: موسسه البعثة.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۹۴)، سنن النبی، چاپ نهم، قم: موسسه بوستان کتاب.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۰)، مکارم الأخلاق، چاپ چهارم، قم: شریفرضی.
- طوسی، خواجه نصیرالدین (۱۳۶۸ق)، اخلاق ناصری، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
- عارفی، مختار و محسن زاده، فرشاد (۱۳۹۵)، سبک های دل بستگی، «فرایندهای تعامل زناشویی و رضایت زناشویی، فصلنامه مشاوره و روان درمانی خانواده»، ۲(۳)، ۲۸۸-۳۰۶.
- فیض کاشانی، ملامحسن (بی تا)، المحججه البيضاء فی تهذیب الاحیاء، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: نشر اسلامی.
- قائمی، علی (۱۳۹۳)، حیات خانواده در اسلام، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات انجمن اولیاء و مربیان.
- کرد، بهمن و منصور، معصومه (۱۳۹۸)، «رابطه علی خودشفقت ورزی با رفتارهای مدنی-تحصیلی دانش آموزان: نقش میانجی حمایت خودمختاری والدینی»، فصلنامه سلامت روان کودک، ۶(۲)، ۱۵۷-۱۴۵.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۷۲)، الکافی، ترجمه کمره ای، محمدباقر، تهران: نشر اسوه.
- گیدنز، آنتونی (۱۹۷۶م)، جامعه شناسی، ترجمه ثلاثی، محسن (۱۳۸۳)، تهران: نشر نی.
- متقی هندی (۱۴۰۹ق)، کنز العمال فی سنن الاقوال والافعال، تحقیق و تصحیح شیخ بکری حیانی، بیروت: موسسه الرساله.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق)، بحار الانوار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمدتقی (۱۴۱۳ق)، روضه المتقین، چاپ دوم، قم: بنیاد فرهنگ اسلامی کوشان پور.
- محدث نوری، حسین (۱۴۰۸ق)، مستدرک الوسائل، بیروت: موسسه آل البیت (علیهم السلام) لاحیاء التراث.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۹۳)، میزان الحکمه، چاپ چهاردهم، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر.
- محمدی ری شهری، محمد (۱۳۸۹)، چاپ دوم، تحکیم خانواده از نگاه قرآن و حدیث، قم: موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر.
- مصباح، مجتبی (۱۳۸۱)، فلسفه اخلاق، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۰)، فلسفه اخلاق، چاپ سی و پنجم، قم: انتشارات صدرا.

مقدم، سعید(۱۳۹۱)، «خانواده آرمانی در اندیشه امام سجاد(علیه‌السلام)»، نشریه معرفت، ۲۱(۱۸۱):۱۳-۲۶.
 مکارم شیرازی، ناصر(۱۳۸۷)، تفسیر نمونه، چاپ سی و ششم، تهران: انتشارات دارالکتب الاسلامیه.
 ممدوحی کرمانشاهی، حسن (۱۳۸۵)، چاپ دوم، شناخت و شهود، قم: بوستان کتاب.
 مومنی‌راد، اکبر؛ علی‌آبادی، خدیجه؛ فردانش، هاشم و مزینی، ناصر(۱۳۹۲)، «تحلیل محتوای کیفی در آیین پژوهش: ماهیت، مراحل و اعتبار نتایج»، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، پاییز، ۴(۱۴): ۱۸۷-۲۲۲.
 نصیرزاده، قاسم؛ یثربی‌کاشانی، سیدمحمد(۱۳۹۰ش)، سیری در رساله‌ی حقوق امام سجاد(علیه‌السلام)، چاپ اول، تهران: سیب سبز.
 هادیان‌رسانی، الهه؛ بصام، کوثر(۱۳۹۵)، «تجلی قرآنی بایسته‌های اخلاق اجتماعی در صحیفه سجادیه»، نشریه حدیث و اندیشه، بهار و تابستان، ۱۱(۲۱): ۸۰-۱۰۵.

- Baker, T.L., Hunt, T.G., & Andrews, M.C.(2006). Promoting ethical behavior and organizational citizenship behaviors: The influence of corporate ethical values. *Journal of business research*, 59(7), 849-857.
- Bloch, L., Haase, C.M., & Levenson, R-W.(2014). Emotion regulation predicts marital satisfaction: More than a wives tale. *Emotion*, 14(1), 130.
- Deal, T.E., & Kennedy, A.A. (1982). *Corporate culture: The rites and rituals of corporate Life*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Demanze Laurence, B., & Michel, L.(2017). The fall in older adults: physical and cognitive problems. *Current aging science*, 10(3), 185-200.
- Gagne, M., & Deci, E. L. (2005). Self-determination theory and work motivation. *Journal of organaizational behavior*, 26(4), 331-362.
- Gottman, J. M., (1999). *Couple s handbook: Marriage survival kit couple s workshop*. Seattle. WA: Gottman.
- Gottman, J. M., & Gottman, J. S. (2015). *Gottman couple therapy*. The Guilford Press.
- Greef, P.A., & Malherbe, L. (2012). Intimacy and marital satisfaction in spouses. *Journal of sex & marital therapy*, 27(3), 247-257.
- Grover, S & Helliwell, J.F. (2019) . How s life at home? New evidence on marriage and the set point for happiness. *Journal of Happiness Studies*, 20(2), 373-390.
- Hahlweg, K & Richter, D. (2010). Prevention Of marital instability and distress. *Journal of behavior research therapy*, 48, 377-383.
- Harper, A ; Dyches, T.T; Harper, J; Roper, S.O; south, M.(2013) Respite car, Maritol Quality, and stress in parents of children with Autism peretrum disorders. *Journal of Autism and Developmentaal Disorders*, 43, 2604-2616.
- Kisvetrova , H., Herzing, R., Bretsnajdrova, M., Tomanova, J., Langova, K., & Skoloudik, D.(2021). Predictors of life and attitudeto ageing in older adults with and without dementia. *Aging & mental health*, 25(3), 535-542.
- Lisa, C., Green, B.S. (2012). The long-term affects of parenting styles on children: a review of the research an annotatated bibliography. Available from: <http://www.Parenting science . com>.
- Millings, A., Walsh, J., Hepper, E., Brien, E., Brien, M(2013). Good Partner, good Partneresponsiveness mediates the link between romantic attachment and parsonality . *Personality and SocialPsychologyBulletin*, 39(2): 170-180.

- Olson, D.H. (2000). Circumplex model of marital and family systems. *Journal of family therapy*, 22(2), 144-167.
- Padilla-Walker, L.M., & Memmott-Elison, M.K. (2020). Family and marital development. In L.A. Jensen (Ed.), *The Oxford handbook of moral development: An interdisciplinary perspective* (pp. 461-481). Oxford University Press.
- Peters, T.J., & Waterman, R.H. (1982). *In search of excellence*. New York: Harper and Row.
- Kepler, Amanda. (2015). Marital Satisfaction: The Impact of Premarital and Couples Counseling. Retrieved from Sophia, the St. Catherine University repository website: https://Sophia.Stkate.edu/msw_papers/474.
- Sas, C., Brahney, K., Oechsner, C., Trivedi, A., Nomesque, M., Mughal, Z., ... & Davies, N. (2017, May). Communication needs of elderly at risk of falls and their remote family. In *Proceedings of the 2017 CHI conference extended abstracts on human factors in computing systems* (PP-2900-2908).
- Schein, E.H. (1984). Coming to new awareness of organizational culture. *Sloan Management Review*, 25(2), 3-16.
- Shokri, M., Rahmani, M.A., & Abolghasemi, S. (2022). The effect of emotion-oriented couple therapy on forgiveness, emotional self-regulation and marital boredom of couples seeking divorce referring to family social emergencies. *Islamic Life Style*, 6(1), 145-155.
- Stulhofer, A., Ferreira, C., & Landripet, I. (2014). Emotional intimacy, sexual desire and sexual satisfaction among partnered heterosexual men. *Sexual and relationship therapy*, 29(2), 229-244.
- Tichy, N.M. (1983). *Managing strategic change: Technical, and cultural dynamics*. New York: John Wiley.
- Zareei-Mahmoodabadi, H., & Zarei, F. (2018). The effect of divorce counseling based on Gottman approach on the self-efficacy in divorce management of couples applying for divorce social. *Behavior Research & Health (SBRH)*, 2(2), 219-227.